

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Юридически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Law

Том/Volume 89

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2023 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Даниел Вълчев (Главен редактор)

Проф. д-р Цветан Сивков

Проф. д-р Анелия Мингова

Проф. д-р Янаки Стоилов

Проф. д-р Пламен Киров

Доц. д-р Нина Гевренова

Доц. д-р Ралица Илкова

Доц. д-р Боряна Мусева

Явор Михайлов

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Юридически факултет

2023

ISSN 0081–1866

СЪДЪРЖАНИЕ

Наталия Киселова. Пътят към гражданството / 5

Ива Пушкарлова. Престъплението геноцид в международното наказателно право.
Разграничение от етническото прочистване, престъпления против човечеството
и международни военни престъпления / 51

Иван Русчев. Стожерите на българското гражданско законодателство / 82

Венцислав Л. Петров. Преподаването и разработването на гражданскоправните
науки в Юридическия факултет на Софийския университет
„Св. Климент Охридски“ (1892–2022) / 144

Димитър Стоянов. Въпроси на договора за наем на сейф в съдебната практика / 167

Нина Гевренова. Недействителност на трудовия договор – функции, основания,
видове и последици / 215

Цвета Попова. Някои въпроси на имуществената отговорност на работодателя
по чл. 200 КТ в актуалната съдебна практика / 245

Георги Ст. Стоянов. Правна същност на платения годишен отпуск / 263

Иван Стойнев. Компетентност на Европейския съюз в областта на енергетиката / 281

Христо Христов. Общите принципи на правото като източник на правото на
Европейския съюз / 323

Мартин Бъбаров. Принципът на равенството на Европейския съюз –
кратък обзор / 357

Дафина Сърбинова. Споразуменията за избор на съд според
Хагската конвенция от 2005 г. / 398

Мира Кънева. Еволюцията на българските изследвания на международната сигурност
след 1989 г. – крайгълни камъни, подводни течения / 434

CONTENTS

- Nataliya Kiselova.** The path to citizenship / 5
- Iva Pushkarova.** The crime of genocide in international Criminal Law. Distinctions from ethnic cleansing, crimes against humanity and international war crimes the crimes / 51
- Ivan Rushev.** The mainstays of Bulgarian civil legislation / 82
- Vencislav L. Petrov.** The teaching and the development of civil law studies in the Faculty of law at Sofia university „St. Kliment Ohridski“ (1892–2022) / 144
- Dimitar Stoyanov.** Some issues of the safety deposit box contract in Bulgarian Case Law / 167
- Nina Gevrenova.** Invalidity of the employment contract – functions, grounds, types and consequences / 215
- Tzveta Popova.** Aspects of the Employer’s Liability as per art. 200 of the Labor Code in the Current Case Law / 245
- George St. Stoyanov.** Legal nature of annual paid leave / 263
- Ivan Stoynev.** Competence of the European Union in the energy sector / 281
- Hristo Hristev.** General principles of Law as a source of European Union Law / 323
- Martin Babarov.** The principle of equality in the European Union Law – short overview / 357
- Dafina Sarbinova.** Choice of Court agreements under the 2005 Hague Convention / 398
- Mira Kaneva.** Milestones and undercurrents in the course of the evolution of Bulgarian studies on international security after 1989 / 434

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 89

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF LAW

Volume 89

ПЪТЯТ КЪМ ГРАЖДАНСТВОТО*

НАТАЛИЯ КИСЕЛОВА*

Катедра „Конституционноправни науки“

Резюме: В статията е представен институтът на гражданството през неговите исторически и правни аспекти. Специално внимание е обърнато на конституционните и законовите изисквания за придобиване на българско гражданство по произход. Разгледани са съвременните проблеми и предизвикателства пред администрацията в производството по придобиване на българско гражданство. Направен е анализ на тенденции в придобиване на българско гражданство при условията на натурализация.

Ключови думи: гражданство, български гражданин, двойно гражданство, лица без гражданство.

THE PATH TO CITIZENSHIP

NATALIYA KISELOVA**

Department of Constitutional Law Studies

Abstract: This article presents the institution of citizenship through its historical and legal aspects. Special attention is paid to the constitutional and legal requirements for acquir-

* Доцент по конституционно право в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доктор по право.

** Associate Professor in Constitutional Law, Faculty of Law, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”. PhD.

Част от идеите в текста могат да бъдат забелязани в монографията „Политически права на българските граждани“. София: Сиела, 2017, с. 172–192. Законодателството е актуално към 31.12.2022 г.

ing Bulgarian citizenship by descent. The article discusses the contemporary problems and challenges facing the administration in the procedure of acquiring Bulgarian citizenship. An analysis is made of the trends in the acquisition of Bulgarian citizenship under the conditions of naturalization.

Keywords: citizenship, Bulgarian citizen, dual citizenship, stateless persons.

*„Гражданите трябва да се борят за закона,
така както за собствените си стени.“*
Хераклит

Гражданството е сложен социологически, политически и правен институт. Присъщо е на националната държава, която се формира през Средновековието, но гражданството има своите корени още в Античността и в понятието за „град“^{1,2}.

Ако гъркът през архаичната и класическата епоха е бил войник³, то е, за да отговори на призива на своя град⁴. Ако е участвал в религиозните обреди на предците си, това ставало преди всичко в рамките на града⁵. Тази форма на обществена организация е била за гръцките мислители от класическата епоха (с изключение на някои софисти) отличителен белег на цивилизования човек (антипод е „беззаконен, бездомен, напълно безроден“ по Омир). Това схващане е изразено в Аристотеловата „Политика“, където философът определя човека като „обществено същество по природа“ (в по-голяма степен от всяка пчела и от всяко стадно животно) и че който живее извън държавата поради природата си, а не по силата на обстоятелствата или стои по-долу, или превъзхожда обикновения човек⁶.

Гражданите са единствените, които притежават права и в очите на древните гърци позволяват на човека наистина да бъде човек. За да бъдеш гражданин

¹ Още Омир влага в думата „град“ или полис, три различни значения. Тя означава понякога градско селище, понякога политическа единица, представляваща държава, понякога общност от граждани, схващани като единно цяло. Тези три значения могат да бъдат съответно означени с латинските думи *urbs* (град), *civitas* (държава) и *cives* (граждани).

² В Древна Гърция необходимите условия, за да се даде определението „град“ или „полис“ на селище са: обща територия с ясно означени граници, минимална политическа организация, призната от съседите, и накрая, което било важно за гърците, някакъв зачатък на история, т. е. поне някаква легенда за основаването му и култ, свързан с него.

³ Шаму, Франсоа. Гръцката цивилизация през архаичната и класическата епоха. Седма глава „Гражданинът в държавата град“. София: Български художник, 1979, с. 227–264.

⁴ Демокрит излага идеята за гражданския дълг, който се състои в грижата на всеки гражданин за добруването на полиса, като етична категория. Според него връзките между гражданите и полиса се коренят на етични, а не в правни принципи и имат морален характер, а не са правоотношения.

⁵ Вебер, Макс. Город. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990, с. 338.

⁶ Аристотел. Политика. София: Отворено общество, 1995, с. 5.

в Древна Атина е трябвало да си мъж, над 20 години, чиито родители също са атински граждани, да бъдеш глава на семейство и воин, притежаващ оръжие и способност да се сражава. В зората на Античността статут на граждани са имали съвсем малка част от хората в общността. Има данни, че броят на гражданите в Древна Атина е вариал между 30 000 и 50 000, докато броят на робите⁷ е бил от порядъка на 80 000 до 100 000⁸. Оттук идва и разбирането, че всеки, който няма гражданство, е или бог, или животно.

Жителите на полиса получават своето гражданство по рождение⁹ или с него са възнаграждавани за заслуги чужденци (при изключителни случаи или при бедствени положения)¹⁰. По общо правило произходът дава право на

⁷ Според израза на Аристотел („Политика“, I, 3, 1253 b), който отразява доминиращото по това време схващане, робът е само „одушевено оръдие“ на разположение на своя господар. Правните текстове и актовете за освобождаване, които са запазени в изобилие от елинистическата епоха, го определят като „мъжко тяло“ или „женско тяло“, като да е предмет, а не човек. Това е така, защото робът, загубвайки свободата си, загубва и личността си, какъвто и да е произходът му – грък или „варварин“.

⁸ **Bellamy**, Richard. *Citizenship: A very short introduction*. New York: Oxford University Press, 2008, p. 31.

⁹ Рождението само по себе си не е било достатъчно, за да придобие гражданство детето. Необходимо е било да бъде признато официално от бащата и да бъде записано в регистрите на града. Докато тази формалност не била изпълнена, можели да се откажат от детето, като го подхвърлят. Обичаят бил да сложат изоставеното дете в глинен съд заедно с няколко предмета, гривни или огърлици, по които евентуално биха могли да го познаят, ако имало щастието да остане живо. В Спарта решение дали да се остави живо новороденото, вземал дори не бащата, а Съветът на старейшините, които, след като оглеждат детето, разрешават то да бъде отгледано, ако сметнат, че е здраво и добре сложено. В противен случай нареждали да го хвърлят в една пропаст в планината Тайгет.

В Атина церемонията, наречена Амфидромии, която се извършвала на петия (според Суда) или на седмия ден (според Хезихий) след раждането, означавала официалното влизане на новороденото в семейството. Жените от къщата, които са присъствали на раждането, вземали детето в ръце и го носели, тичайки, около домашното огнище. Това било едновременно и необходим обред за очищение след раждането, и обред за приемане на новороденото в домашния култ. Малко по-късно, на десетия ден, давали на детето име, като канели роднините и приятелите на пиршество. Освен тези домашни тържества имало още един акт – първото представяне на детето на онази полурелигиозна, полуполитическа, междинна между семейството и племето група, която наричали фратрия. От този момент детето съществувало вече законно. В класическата древногръцка ера, след 451 г. пр.н.е., детето е обявено за гражданин по рождение по време на традиционен ритуал с участието на съседите.

¹⁰ Удостояването на чужденци с това право е особена привилегия, която гръцките градове съвсем не раздавали щедро. С гражданство се възнаграждават за извънредни заслуги или пък се дължало на изключителни обстоятелства. Така атинският народ приел в редовете си през 409 г. пр.н.е. човека, който през 411 г. пр.н.е. убил Фриних, един от водачите на олигархическата партия в Атина по времето на Четирисотинте, която си навлякла омразата на града. Това е засвидетелствано от Лизий в съдебната му реч „Срещу Агорат“ (гл. 70–72) и е потвърдено от един намерен надпис. Малко по-късно, през 406 г.

гражданство поне от бащата, в някои случаи и от майката, както изисква един закон на Перикъл за Атина. Така по старата традиция на рода (принадлежност към привилегирована група), към който принадлежат по рождение неговите членове, се запазва трайно и в рамките на града.

Първоначално, критериите за римско гражданство били подобни на тези при гръцкото гражданство – граждани можели да бъдат само синове¹¹ на правоспособни¹² свободни¹³ римски граждани. В Рим статусът на гражданин (*civitas*) има най-вече характера на привилегия, която е можело да бъде предоставяна или отнемана. Постепенно с разширяването на Рим извън стените на града в провинциите на европейския и на другите континенти се разширява кръгът от лица, които са признавани за римски граждани¹⁴. На населението на завладените територии бива предоставян *status civitatis*, който има не само частноправни, но и публичноправни измерения, като е било позволено да бъдат запазени собствените форми на управление в провинциите, включително привилегиите, които техният граждански статут предлага¹⁵. Но този *status civitas sine suffragio* има предимно юридически, а не политически характер.

пр.н.е., за да възнаградят метеките, които служили като гребци в битката при Аргинузите, с един общ декрет им дали гражданство. И накрая, през 405 г. пр.н.е., в смутния период, настъпил след поражението при Егоспотами, атиняните дали гражданско право на самосците, които им останали верни в тези тежки времена.

¹¹ Римските граждани обикновено имали три имена: лично (Гай), родословен (Юлий) и семейство или прякор (Цезар). Робът, освободен, получава личното и родовото име на своя господар.

¹² Правоспособността на римлянин е била обусловена от надлежен статус (*status*), който освен *status civitatis*, включва свобода (*status libertatis*) и семейно положение (*status familiae*). Изменението на този *Status* водело до загубата на граждански права (*capitis deminutio*). Така, както пише Гай в „Институции“ (книга I.3), основното разделение, свързано с правото на личността, е, че всички хора са или свободни, или роби. В Античен Рим, за да е правоспособно едно лице, то трябва да е свободно, а не роб. Флорентин (Институции, книга IX.4) казва, че свободата е естествената способност на всеки да прави това, което иска, ако това не е забранено със сила или по закон. За да е напълно правоспособен мъж, трябва да бъде римски гражданин, но това не е достатъчно – трябва да е и неподвластен (*sui iuris*) – домовладелец. Загубата на някой от трите статуса води и до редуциране на правоспособността.

¹³ Римското право предвижда редица права и привилегии за свободния и неподвластен римски гражданин. Всяко право, както пише Гай в книга I.1 „Институции“, което се упражнява, се отнася или за лица, или за вещи, или за искове.

¹⁴ **Bellamy**, Richard. *Citizenship: A very short introduction*. New York: Oxford University Press, 2008, p. 39.

¹⁵ Жителите на други италиански градове са имали своето гражданство, въпреки че са живели в една и съща държава с римляните. Междинната стъпка по този път е предоставянето на двойно гражданство, като напр. Рим и Капуа, Рим и Медиоланум. До началото на новата ера от 50 милиона граждани на Рим само около милион са имали статут на гражданин. Император Каракала през 212 г. с едикт *Constitutio Antoniniana*, дава

Правото на запазване на правата и привилегиите, присъщи на римския гражданин, при напускане на Рим и пребиваване в провинции и колонии със сравним статут, е част от същината на правоспособността. Един римлянин оставал римлянин, където и да отиде (*ius migrationis*), за разлика от битието на един жител на полиса или поданик във феодална държава. Римският гражданин е такъв както в Рим, така и при пътуване през Римската империя. Личната безопасност е гарантирана на всеки, който декларира „*civis romanus sum*“. Заявлението¹⁶ има правни¹⁷ последици – имунитет срещу местните законови разпоредби и закони, когато римлянин е извън Рим; право на предявяване на иск; право на обжалване на съдебни решения, включително в по-висша инстанция; право на съд (включително самозащита). Римски гражданин, обвинен в държавна измяна, има право на съдебен процес в Рим. Изтезанията и телесните наказания, както и смъртното наказание в случай на държавна измяна, не могат да бъдат приложени към римски гражданин. Последното не се отнася за римски военнослужещи по време на активна служба.

Според гръцкия модел, гражданството е с предимно политически характер и неговите носители трябва да са освободени от бремето на икономическия и социалния живот, като така се очаква да се гарантира, че не частните, а публичните интереси ще имат централно място. При римския модел, юриди-

на всички свободни хора в империята правото на римско гражданство: *in orbe romano qui sunt, cives romani effecti sunt*. Това е последната стъпка в постепенното изравняване на правния статут на градовете в Римската империя и на техните жители. Каракала преследва предимно фискални цели, а именно да обхване всички субекти с данъчна система и да увеличи основата за окомплектоване на армията, тъй като само правоспособните римски граждани имат право да служат в легионите.

¹⁶ Изразът „*Civis romanus sum*“ се споменава многократно от Марк Тулий Цицерон (106–43 г. н.е.) в негови речи като представител на обвинението в процес за корупция и изнудване срещу Гай Вер, бивш римски наместник в Сицилия, в 73–71 г. пр.н.е. Чрез „Речи срещу Вер“ Цицерон отправя обвинения към Вер, че като римски управител извършва постоянни нарушения на основни граждански права. В произнесената първа реч и в публикуваната втора Цицерон поддържа, че един римлянин не бива да бъде унижаван, измъчван, бичуван или унижително наказван. Освен за предателство, римляни не бива да бъдат наказани със смърт, даже и осъдени на смърт, в никакъв случай римляни не бива да бъдат разпънати на кръст. Също така един римлянин не бива да бъде изпращан на каторга. Римляните са имали право да изискат ясно обвинение и публичен процес пред съд в Рим – една правна гаранция, която в Античността не е била нещо нормално.

¹⁷ В идентичен смисъл е използван изразът и в Новия завет (Деяния на Светите Апостоли, Глава 22) от Апостол Павел. Той отвърнал при своето арестуване, че е римлянин и това го спасило от разпъване на кръст. След това е бил затворен, но е заявил правото си на римски гражданин да бъде съден пред Цезар и съдебният процес трябва да бъде спрял, докато не бъде отведен в Рим (Деяния на Светите Апостоли, Глава 27 на Новия завет). Впоследствие той е изправен пред римски съд и след образуването на процес в 64 г. е осъден на смърт чрез меч, екзекуция, която тогава се е смятала за хуманна и достойна за римски гражданин.

ческото гражданство поставя частните интереси и тяхната защита в основата на своята същност. Предимството на този тип граждански статут е, че поставя редица политически общности в провинциите под един общ закон¹⁸.

Северната граница на Римската империя разсича Европа в средата – чрез Рейн и Дунав (и Адриановия вал в Британия), създавайки изразителен контраст между севера и юга, отнасящ се не само до политическото, но и до икономиката и културата¹⁹. При всички различия между провинциите обаче, в определен смисъл Рим е поразително еднороден – каменен път, който свързва градовете помежду им, и приличащи си обществени здания, в основата си каменни. Самовъзприемането на елита в римското общество е *civilitas* („гражданственост“) с цялата му „цивилизованост“ и „цивилизация“.

Едиктът на Каракала от 212 г. *Lex Antoniniana de civitate* дава право на римско гражданство на всички жители на империята. Подобно на успеха на романизацията, този подход към провинциите спомага за центробежните сили в империята²⁰. Средновековният Запад се ражда върху руините на римския свят. Рим поддържа, подхранва, но в същото време парализира растежа на провинциите. Рим предава на средновековна Европа драматичната борба между двата пътя на развитие, символизирана от легендата за произхода на града, според която Рим, затворен със стена, триумфира над Рим без граници и без стени, за което мечтаел Рем. И средновековният Запад наследява тази борба – между единство и изолация, стремеж към християнско единство и жажда за национална независимост.

Средновековният европейски град остава на местата, на които е възникнал древният, но неговите функции се изменят²¹. Вместо военен център, средновековният град е полицентричен и има икономическа, културна и институционална функции. При това у жителите на средновековния град се съхранява и

¹⁸ **Стайкова**, Евелина. Гражданството в съвременния глобален контекст. София: Изд. на НБУ, 2013, с. 9. <https://eprints.nbu.bg/id/eprint/2312/1/EStaikova_CitizenshipNBU.pdf> [08.10.2022].

¹⁹ **Уикхем**, Крис. Средновековная Европа: От падения Рима до Реформации. Москва: Альпина нон-фикшн, 2019, с. 55.

²⁰ Набезите на варварите изменят представата за римското гражданство. Така значителна част от онези, които са наследници на гражданите в граничните провинции искат да бъдат свободни под маската на роби, а не роби под маската на свободните. Римско гражданство, някога не само много уважавано, но и придобито на висока цена, в империята започва да се избягва. Поради тази причина дори тези, които не бягат при варварите, все още са принудени да се превърнат във варвари, както се случва с повечето испанци и много гали, както и с всички, които са в необятните пространства на римския свят, но римската несправедливост насърчава отказа им от Рим. Хора, измъчвани и унижавани от съдии, са лишени от правата на свободни римляни, а същевременно и от достойнството да се наричат римляни. Вж. **Ле Гофф**, Жак. Цивилизация средновековного запада. Москва: Изд. группа „Прогресс“, „Прогресс-академия“, 1992, с. 19–20.

²¹ **Ле Гофф**, Жак. Рождение Европы. Санкт-Петербург: Alexandria, 2008, с. 156–157.

даже се усилюва градската менталност. Опозицията „град – село“ през Средновековието съответства на оппозицията „цивилизация – варварство“ в римския свят. Така понятието „гражданин“ съвпада с понятието за „свободен“, селската маса от хора съхраняват статуса на „несвободни“. Именно през Средните векове се ражда немската пословица „Градският въздух ни прави свободни“ (Stadtluft macht frei)²².

Държавите в Средновековна Европа имат за опора данъчно-бюджетна система, която въпреки различните модели, има общо проявление – събиране на ресурси от поданиците на монарха²³. От нивото на ресурсите пряко зависят вътрешната инфраструктура и политическото единство на европейските държави²⁴.

Поданството като социално отношение възниква с появата на държавата²⁵. То придобива съдържание през Средните векове при абсолютната монархия²⁶. В онази епоха поданството трябва да изразява отношението на политическа зависимост, в която индивидът се намира спрямо абсолютния монарх. Държавата се олицетворява от монарха и той предявява претенцията да е самата държава. Така поданикът като част от държавата принадлежи на монарха. Не съществува отношение между държавата и поданика, а само между монарха и поданика.

Отношението на поданство се отразява на съществуващата социална йерархия. Поданиците от различни степени на йерархически изградената държава имат различен правен статут. Поданикът²⁷ е носител преди всичко на ред

²² Вж. подробно **Вебер**, Макс. *Город. Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 1990, с. 309–446.

²³ Различните модели са резултат от различните форми на данъчно облагане (преки и косвени данъци), различната регулярност на събирането им (някои са събирани ежегодно, но много от тях са въвеждани по време на война), различния размер на данъка, различното съотношение между доходите на домена и данъчните постъпления. Вж. повече при **Ле Гофф**, Жак. *Рождение Европы*. Санкт-Петербург: Alexandria, 2008, с. 367.

²⁴ Подемът на средновековните градове (от XII в. насетне) развива паричното обръщение и потребността от монети, вкл. при плащане на данъците не в натура, а в пари. **Ле Гофф**, Жак. *Средновековье и деньги: очерк исторической антропологии*. СПб., ЕВРАЗИЯ, 2010, с. 25–29.

²⁵ **Вълканов**, Велко. *Българското гражданство*. София: БАН, 1978, с. 5 и посочената там литература.

²⁶ **Гессен**, Владимир М. *Подданство, его установление и прекращение*, Т. 1. С.-Пб., 1909, с. 130–131; **Grawert**, Rolf. *Staat und Staatsangehörigkeit, Verfassungsgeschichtliche Untersuchung der Staatsangehörigkeit*, Berlin, 1973, s. 22.

²⁷ Етимологията на думата „поданство“ от „дан“ е свързана със задълженията към монарха при абсолютизма през Средновековието. Човекът е „под данта“ на своя господар, плаща му данък. Коренът на думата е от „дан“ („давам“), което води до „данък“ и до „поданик“. Вж. още за понятието при **Вълканов**, Велко. *Българското гражданство*. София: БАН, 1978, с. 6–7 и посочената в бележка 5 литература.

задължения – заплащане на данъци, военна повинност, както и други тежки за лицето, и не се ползва с политически права²⁸. Основното му задължение е да дава – дължи данъци. На владетеля си поданикът дължи вяроност, послушание, жертвоготовност, и най-накрая – самия себе си.

Поданството означава преди всичко състояние на подчиненост по отношение на монарха – собственик на земята и на цялото имущество, което се намира на съответната територия на държавата, включително и на хората. В замяна на дължимото подчинение поданиците получават справедливост, съвет или защита от владетеля²⁹. Но през късните Средни векове в Европа се появяват нови богати и нови бедни, защото разделението на труда в манифактурата води до разделение на труда в обществото³⁰. Богатството е ново, защото не е земеделско богатство или на сеньори и манастири, а е богатство на бюргери, търговци и банкери. Това богатство вече има социално значение, а не само икономическо³¹.

Френската революция от 1789 г. отхвърля поданството и налага гражданството като връзка между индивида и държавата. Институтът на гражданството в Новото време съществено се различава от гражданството в полисната демокрация от Античността, която може да бъде разглеждана като изходна точка в еволюцията на връзката между индивида и държавата в цивилизационния процес³². В голяма степен различията между първообраза и съвременното състояние на гражданството се проявяват в принципите на конституционния статус, които са антиподи, докато някои от ценностите са присъщи на гражданството още от самото му възникване и го съпътстват през неговата еволюция³³. Именно разглеждана в този смисъл лоялността на индивида към държавата е непреходна ценност, която присъства във всички стадии от развитието на института на националното гражданство. Лоялността на гражданите към държавата е основание за държавна защита на гражданите чрез правото. Едновременно с това, гражданството се основава на различни форми на колективна идентичност, която определя единството и принадлежността на групи от индивиди, за разлика от други, които не притежават характеристики, които позволяват приобщаването им към конкретен кръг граждани на определена държава. Иден-

²⁸ **Brunner**, Heinrich. Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. Leipzig, 1901, s. 52–60.

²⁹ Вж. **Цанков**, Веселин. Българското гражданство. Материалноправни и процесуални аспекти. София: Агато, 2000, с. 13–14.

³⁰ **Маркс**, Карл. Капиталът. Критика на политическата икономия. София: Печ. на БКП, 1950, с. 287–288.

³¹ **Ле Гофф**, Жак. Средновековье и деньги: очерк исторической антропологии. СПб., ЕВРАЗИЯ, 2010, с. 100.

³² **Bellamy**, Richard. Citizenship: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press, p. 27–51.

³³ Вж. **Танчев**, Евгени. Основни права на човека. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 46–47 и посочената там литература.

тичността присъства в гражданството и може да се разглежда като предварителна юридическа предпоставка, която прави възможно неговото придобиване, независимо от желанието на индивидите (гражданство по рождение).

Френската революция отхвърля понятието „поданство“ чрез девиза „Няма вече поданици!“ (Il n'y a pas de sujets!). Вместо за „поданици“ в Декларацията за правата на човека и гражданина от 26 август 1789 г. се говори единствено за „граждани“ като символ на новото положение на индивидите в обществото. В противовес на концепцията за поданството като лична зависимост от монарха, наложила се в епохата на абсолютизма, е издигната концепцията за гражданина като лице, способно активно да участва в политическия живот на страната, и за народа (нацията по Сийес, б. м.) като общност от равноправни (активни) граждани с достойнство. Осъществява се промяна на традиционните форми на определена групова принадлежност (съсловие, корпорация, семейство, регион, религиозна общност) и държавата става основният източник на идентификация за всяко лице.

Новата концепция – за гражданството привнася в системата на поданството относно взаимоотношенията между човека и властта (държавата) като правен институт нови елементи. Ако по-рано тези отношения са основани на задълженията на лицата да се подчиняват на властта (на монарха, който олицетворява държавата и властта) и задълженията на властта да се грижи за поданиците, то в концепцията за гражданството основният акцент пада върху признаването на човека като субект на публичновластните отношения. Гражданинът като част от общността става носител на съвкупност от права, които му позволяват да участва във формирането на държавни органи и в осъществяването на контрол върху тяхната дейност.

Модерното разбиране за гражданството, може да бъде видяно още преди Френската революция при Ж.-Ж. Русо, който го конструира в правото на самоопределение на всеки член на социума и в обществения договор между хората (свободни и равни), които формират обща воля в политическа общност (народ)³⁴. С течение на времето (след Революцията), гражданството престава да означава само политическо членство, като започва да се свързва с определени основни права на гражданите. В допълнение се получава една плуралистична структура, съдържаща три основни характеристики. Първата е, че гражданството е част от юридически (конституционноправен) статут, който предоставя субективни права и юридически задължения, втората е набор от социални роли за участие на активните граждани във вземането на решения на политическата „агора“ и третата е съчетание от морални качества, необходими за характера на „добрия“ гражданин.

³⁴ **Стайкова**, Евелина. Гражданството в съвременния глобален контекст. – В: *Миграцията и новите граници на гражданството: България в съвременния европейски контекст*. [Дисертационен труд, защитен на 12.12.2013 г., НБУ], с. 12.

Именно в хода на Френската революция кристализират основните положения на съвременната концепция за гражданството по рождение. Сред тях напр. са³⁵: юридическото основание и идеологическите акценти при отношенията между държавата и индивида са различни при гражданите на страната, от една страна, и при чужденците, от друга; гражданството е производно от държавността и от принципа за суверенитета; формалното определяне на кръга лица, които са граждани на държавата, е на основание на установени нормативно критерии; провъзгласяване на принципа на равноправие и институционализация на политическите права на гражданите. След Франция и други държави започват да използват в своето законодателство понятията „гражданство/граждани“ вместо „поданство/поданици“. По този начин се прави разлика между абсолютната държава и страна, в която е установено ограничено управление, а понятията са антоними.

Гражданството като институт, преминал от гръцкия полис и римската община в древността, през свободните средновековни градове в модерния свят, следва да се разбира като съпътстващо формирането на гражданското общество и публичната сфера след Великата френска революция. Този модерен институт акцентира преди всичко върху защитата на индивидуалната свобода, широк кръг от права на човека в държавата, определени възможности за участие в политическия живот и в осъществяването на публичната власт (наричани често граждански права и лични свободи).

Взаимоотношенията между личността и държавата са един от водещите проблеми на политико-правната мисъл и имат многовековна история. В съвременността доминират три основни концепции за гражданството – либерална (гражданството като статут), републиканска (гражданството като участие) и марксистка (гражданството като ангажимент към общността)³⁶. В развитието на европейската цивилизация тези концепции се разграничават на основата на ценности в областта на правата на човека и гражданина.

В либералния си вариант, доктрината се формира при подготовката и провеждането на буржоазните революции през XVII–XVIII в. и изхожда от идеите на Дж. Лок и Им. Кант. При либералната доктрина гражданството се разглежда в контекста на естественоправната индивидуалистична доктрина. Свободата, подчинението на законите, за които предварително са дали съгласието си индивидите, равенството, независимостта на гражданите, преследващи и постигащи целите си чрез реализацията на своите основни права, са

³⁵ Вж. и **Brubaker**, Rogers. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, p. 35–49.

³⁶ **Танчев**, Евгени. *Основни права на човека*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 50–51; **Вироли**, Маурицио. *Републиканизъм*. София: Сиела, 2005, 110 с.; *Права човека*, отг. ред. Е. А. **Лукашева**, 2-е изд., прераб., Москва: Норма, 2012, с. 235–253.

присъщи на либералния модел на гражданството³⁷. Индивидуалната свобода е извън участието в държавната организация. В рамките на либералното разбиране е ограниченото участие на гражданите в управлението. То се проявява в периодична консултация на общественото мнение чрез изборите и в приноса на гражданите в плащането на данъци като условие за съществуване на държавата. В замяна държавата осигурява защитата на личността и на собствеността на хората. Чрез демократичното правно регулиране държавата гарантира съдействие на институциите, без които реализацията на гражданската свобода е невъзможна. Отношенията между гражданите и държавата се основават на взаимна размяна на права, услуги и задължения³⁸. Либералната свобода е свобода от прекомерното регулиране.

Републиканизмът развива и обогатява разбирането за гражданството, чиито основи са в Античността. В недрата на модерния републиканизъм се обособяват два модела, които се определят като нео-атинска и нео-римска версия³⁹. При нео-атинската версия се отдава приоритет на политическото участие и върху колективното начало в живота на общността, а при нео-римската – на преден план се извежда политическата свобода и се отдава предпочитание на индивидуалното начало в съвместния живот на хората. Основното признание на гражданите е реализацията на тяхната свобода. Свободата не би могла да се осъществи без участието на гражданите в социалните процеси и без националното самоопределение. Ж.-Ж. Русо, Т. Джеферсън и други обосновават генетичната връзка между народния суверенитет, гражданската свобода и функционирането на институциите на демократичното управление в конституционната правова държава. Гражданската свобода и държавната власт не си противостоят като в либералния модел, въпреки че институциите зачитат свободата на гражданите, както при либерализма. Участието на гражданите в политическия процес при условията на равенство е елемент на конституционно ограниченото управление. Равенството определя универсалния характер на правата на човека, всеобщия характер на политическите права на гражданите и слага край на съсловните привилегии на поданиците.

Връзката между индивидуалната свобода и гражданската активност е пряка и заема централно място в републиканската теория и практика. За да се поддържа свободният начин на живот, е необходимо цялата общност от граждани неспирно да наблюдава политическите процеси и активно да участва в

³⁷ **Кант**, Иммануил. Метафизика нравов. Ч. I. Метафизическите начала учения о праве. Сочинения. Т. 2, Ч. 2, М., 1965, с. 234–235; О свободе. Антология мировой либеральной мысли. М., 2000.

³⁸ **Habermas**, Jürgen. *Citizenship and National Identity, Between Facts and Norms*. Cambridge, 1997, p. 497–499.

³⁹ **Bellamy**, Richard. *Citizenship: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, p. 29–30; **Близнашки**, Георги. *Vivere libero, или възраждането на републиканизма*. – В: **Вироли**, Маурицио. *Републиканизъм*. София: Сиела, 2005, с. X–XXIV.

тях. Модерният републиканизъм се утвърждава като доктрина на национална и социална интеграция – светски и демократичен национален идеал, който призовава гражданите към активно участие в политическия живот. Тази доктрина съдейства за формирането на монокултурни национални общности от свободни и равноправни граждани, които са конституиращо ядро на европейските държави. Необходимо условие за съществуването на нацията е възприемането от гражданите на идеята за поддържане на публично пространство, независимо от техните особени интереси, в което се търси преодоляване на различията между тях и за разрешаване на конфликтите по мирен път.

През XIX в. се формира марксистката доктрина, която обявява за своя главна цел установяването на нов строй, основан на принципите на автентичния демократизъм и социалната справедливост. Подходът на марксизма към взаимоотношенията гражданин – държава и към правата на човека изхожда от конфликтната теория и класовата борба в буржоазното общество⁴⁰. Идеята за установяване на принципно различно социално устройство в държавата предопределя политическата концепция за диктатура на пролетариата. Тя се определя като власт, която не е ограничена и не е свързана с никакви закони⁴¹. При такава представа за държавата, въздигната като главен фактор за обществените преобразования, човекът е средство за постигане на целите, стоящи пред държавата; той е длъжен да бъде всецяло подчинен на политическата власт. При марксистката доктрина държавата е първичното, а човекът – обект на държавно въздействие. Демокрацията е класово явление и победилият пролетариат на определени фази дори изключва от участие в политическия живот представители на експлоататорската класа, лишава ги от всички права и свободи. Идеята за универсалността на правата и свободите се отхвърля като неприемлива. При разбирането за демокрацията либералът естествено говори за „демокрация“ въобще, докато марксистът не забравя да постави въпроса: „За коя класа?“⁴². Изключването от политическия живот на класи и слоеве от населението, отнесени към „чуждите елементи“, води до възникване на нов световно-исторически тип демокрация – „именно пролетарски демократизъм, или диктатура на пролетариата“⁴³.

Пътят към еманципация на личността и достигане на всеобща свобода марксизмът вижда в преодоляване на индивидуализма, в „разтваряне“ на отделния човек в държавата, а индивидуалните интереси – в класови. Мястото и ролята на човека в обществото, неговите права и задължения, действия са безкрайно разнообразни и могат да бъдат сведени до действия на група

⁴⁰ **Маркс**, Карл, **Фридрих Енгелс**. Сочинения, Т. 18, с. 105 и с. 303.

⁴¹ **Ленин**, Владимир И. Полн. собр. сочинения, Т. 36, с. 200; **Ленин**, Владимир И. Полн. собр. соч., Т. 41, с. 383.

⁴² **Ленин**, В. И. Полн. собр. соч., Т. 37, с. 243.

⁴³ **Ленин**, В. И. Полн. собр. соч., Т. 44, с. 147.

личности, класи, борбата, между които определя развитието на обществото⁴⁴. Гражданското общество бива критикувано, защото в него всеки човек „действа като частно лице, разглежда другите хора като средство, свежда себе си до ролята на средство и става играчка за чужди сили“⁴⁵.

Марксистката доктрина се ръководи от благородни цели – създаване на общество, в което няма да има нищета и неравенство, където „свободното развитие на всеки е условие за свободното развитие на всички“⁴⁶, а хората ще станат „господари на самите себе си – свободни“⁴⁷. Историческият опит показва, че въпреки хуманните цели и стремежа за благосъстояние на всички хора, при отсъствие на свобода на избора, свобода на мнение и убеждения, не се създава нито нравствен човек, нито общество от активни граждани.

При конституционно ограничено управление в Новото време от формално юридическа гледна точка понятията за „поданство“ и за „гражданство“ са синоними⁴⁸ и разлика между тях няма⁴⁹. Двете понятия са предпоставки, които определят кръга на правните субекти физически лица – носители на основните права, свободи и задължения, признати от националната държава на индивидите, които са припознати като „нейни“.

В България понятието „поданство“ се въвежда с Търновската конституция (напр. чл. чл. 54–56, 65–66 и др.)⁵⁰. По това време в Западна Европа вече почти изцяло е наложено понятието „гражданство“⁵¹. В проекта за Органически устав и в приетата първа българска Конституция влиянието на Русия е много силно и използването на понятието „поданство“ е резултат от него⁵².

Особеност на Търновската конституция е едновременното използване на понятията „поданик“ и „гражданин“. В законодателството на Третата българска държава преимуществено се употребява понятието „поданик“, но в отдел-

⁴⁴ Ленин, В. И. Полн. собр. соч., Т. 1, с. 430.

⁴⁵ Маркс, К., Фр. Энгельс. Соч., Т. 1, с. 390–391.

⁴⁶ Маркс, К., Фр. Энгельс. Соч., Т. 4, с. 78.

⁴⁷ Маркс, К., Фр. Энгельс. Соч., Т. 19, с. 230.

⁴⁸ Киров, Стефан. Кратък курс по българско конституционно право. Ч. 1. София: Книж. Ц. Н. Чолаковъ, 1920, с. 16. Авторът прави разлика между поданици и неподаници.

⁴⁹ Танчев, Евгени. Основни права на човека, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 47 и бележка 3.

⁵⁰ Търновска конституция (Закон от 16.04.1879 г.). – В: *Сборник от действующите съдебни закони в Княжеството (1878–1904 г.)*. [Официално издание на Министерство на правосъдието]. София: Държ. Печ., 1904, с. 11–33.

⁵¹ Вж. Баламезов, Стефан. Конституционно право. Ч. 1. София: Софи-Р, 1993, с. 102–103; Вълканов, Велко. Българското гражданство. София: БАН, 1978, с. 8.

⁵² В Русия терминът „гражданство“ започва да се използва в нормативни актове едва в началото на ХХ в. Вж. Права человека, отг. ред. Е. А. Лукашева, 2-е изд., прераб., Москва: Норма, 2012, с. 118–119; Туманова, Анастасия С., Роман В. Киселев. Права человека в правовой мысли и законотворчестве Российской империи второй половины XIX – начала XX века. Москва: ИД ВШЭ, 2011. 279 с.

ни актове съществува и понятието „гражданин“⁵³. След националния референдум от 1946 г.⁵⁴ и републиканската Конституция от 1947 г.⁵⁵ институтът на „поданството“ е изцяло заменен и изоставен.

Гражданството, както и другите правни понятия, се обуславя от съществуващите социално-икономически и политически отношения в социума и представлява юридически израз на политическата⁵⁶ връзка на лицето с държавата. Юридическото понятие за гражданството (правен институт) се разглежда⁵⁷ като:

- устойчива правна и политическа връзка между държавата и физическото лице;
- отношение, възникващо, изменящо се или прекратявано във връзка с определени юридически факти (произход, раждане на територията на страната, обръщане с молба за натурализация, придобиване на второ гражданство, отказ от гражданство и други);
- определено правно положение на лицето или статус на личността в конкретна страна;
- „състояние“ или правно качество на личността;
- субективно право на индивида, „право на правата“ (Всеобщата декларация за правата на човека прокламира, че „всеки има право на гражданство“⁵⁸) или „правото да имаш права“ (аргумент от Конвенция за статута на апатридите от 1954 г.).

⁵³ Вж. **Цанков**, Веселин. Българското гражданство. Материалноправни и процесуални аспекти. София: Агато, 2000, с. 15.

⁵⁴ На 8 септември 1946 г. е проведен национален референдум въз основа на приет на 25 юни 1946 г. Закон за допитване до народа за премахване на монархията и за свикване на Велико народно събрание (ДВ, бр. 174 от 1946 г.). България е обявена за Народна република с декларация на Народното събрание (Стенографски дневници, 83-то заседание на XXVI ОНС., 15 септември 1946, с. 1066).

⁵⁵ Обн., ДВ, бр. 284 от 1947 г.

⁵⁶ Според В. Цанков връзката е икономико-политическа. Вж. **Цанков**, Веселин. Българското гражданство. Материалноправни и процесуални аспекти. София: Агато, 2000, с. 15.

⁵⁷ Вж. и **Вълканов**, Велко. Българското гражданство. София: БАН, 1978, с. 11–20; **Цанков**, Веселин. Българското гражданство. Материалноправни и процесуални аспекти. София: Агато, 2000, с. 15–16; **Стойчев**, Стефан. Конституционно право. 5. доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2003, с. 201–203; **Танчев**, Евгени. Въведение в конституционното право. Ч. 1. София: Сиби, 2003, с. 368; **Друмева**, Емилия. Конституционно право. 4-то доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2013, с. 57–58.

⁵⁸ Отзвук от Всеобщата декларация за правата на човека е Конвенцията за гражданството на омъжената жена (1957), която прогласява правото на гражданство на омъжената жена и правото на жената да не бъде лишена от гражданство, а да запази своето при брак или при специален облекчен (опростен) ред на натурализация да получи гражданството на мъжа, за когото е омъжена, при ограниченията за интересите на държавната сигурност или на

Съществуват редица пречки за съществуването на единно и непротиворечиво определение. Сред тях могат да бъдат посочени напр. разногласия по съдържанието на понятието „гражданство“, отсъствието на единна терминология и въвеждане на вътрешноправен, наднационален или международен аспект на гражданството или различни разбирания за правната природа на гражданството⁵⁹ – формално или материално, като статус или правоотношение.

Правното понятие за гражданството се извежда от отношението между държавата и физическото лице и може да се определи като трайна (реална и ефективна) политико-правна (правно-политическа) връзка на съпринадлежност, от което отношение произтичат права и задължения за двете страни⁶⁰. Така гражданството заедно със суверенитета, територията и институциите е една от задължителните характеристики на националната държава и се определя като личен елемент на държавата⁶¹. Общоприето е, че гражданство може да притежава само физическо лице. Отношението между конкретно физическо лице и дадена държава може да бъде определено като гражданство тогава, когато изразява състояние на съпринадлежност⁶². Гражданинът е неразделна част от народа (нацията) – организирана общност от хора, населяваща определена територия и попадаща под суверенитета на държавата. Гражданството има характер на трайно, устойчиво, трудно променящо се състояние на съпринадлежност (съществува сложен правен ред за придобиване и за загубване на гражданството). Отношението между гражданина и държавата е многообразно и двустранно (двустранна съпринадлежност⁶³), защото всяка страна в отношението има права и задължения. Оттук може да се направи изводът, че съдържанието на отношението е определена съвкупност от взаимни права и задължения.

публичния ред. Конвенцията се стреми да утвърди „всеобщо уважение и съблюдаване на правата на човека и на основните свободи за всички без разлика на пол“.

⁵⁹ Вж. повече при **Цанков**, Веселин. Българското гражданство. Материалноправни и процесуални аспекти. София: Агато, 2000, с. 16–17; както и при **Друмева**, Емилия. Конституционно право. 4-то доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2013, с. 57–58.

⁶⁰ Вж. Решение на Международния съд по делото „Нотебом“ (1955), в което съдът отбелязва, че „Според практиката на държавите, арбитражните и съдебните решения и вижданията на академичните среди, гражданството е правна връзка, чиято основа се състои от обществен факт на привързаност, реална обвързаност на битие, интереси и чувства, заедно с наличието на реципрочни права и задължения.“.

⁶¹ Вж. **Киров**, Стефан. Кратък курс по общо държавно право. Ч. 1. 2. изд. София: Печ. Св. София, 1918, с. 20–21; **Танчев**, Евгени. Основни права на човека. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 47; **Друмева**, Емилия. Конституционно право. 4-то доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2013, с. 55.

⁶² Вж. **Хабермас**, Юрген. Морал, право и демокрация. София: Дом на науките за човека и обществото, 1999, с. 343–350.

⁶³ **Цанков**, Веселин. Българското гражданство. Материалноправни и процесуални аспекти. София: Агато, 2000, с. 18.

Гражданството като принадлежност на физическо лице към определена държава трябва да бъде различено от други форми на принадлежност към държавата. Гражданството е политическа (социална) принадлежност на физическо лице към държавата⁶⁴. Тази принадлежност предполага включване на личността в осъществяването на най-общите цели на държавата, във формиране на властта и в дейността на публичните ѝ институции.

Гражданството е правно формализирано отношение на принадлежност⁶⁵. Не е гражданин на държава онзи, който макар и политически изцяло да ѝ принадлежи, не е правно признат за такъв от държавните органи. Гражданството на личността е политическо отношение, което винаги има формата на правно отношение. То е отношение на трайна (постоянна, устойчива) принадлежност. Установява се за постигането не на временни, а на трайни, непрекъснато възпроизвеждащи се цели.

Гражданството е отношение на принадлежност, което е установено на лично основание, т.е. с оглед на личността. То е индивидуална и персонална връзка. Гражданството не може да бъде притежавано чрез представители. Всеки е гражданин за себе си.

Българското гражданство възниква по силата на нормите на обективното право на Република България като отношение на трайна правна и политическа съпринадлежност на определено физическо лице към Република България. В резултат на това отношение както за това лице, така и за българската държава, възникват или могат да възникнат надпространствено проявяващи се взаимни права и задължения⁶⁶.

Гражданството има свое собствено съдържание – съвкупността от определени права, свободи и задължения. Основните права и задълженията в Конституцията са присъщи на човека изобщо. Има определен кръг от политически права и лични задължения, за чиято реализация е необходимо българско гражданство, и това е изрично предвидено в Конституцията. В Търновската конституция (чл. 60) съществува обща клауза, според която „с политически правдини се ползват само гражданите на Българското княжество, а с граждански правдини спроти законите се ползват всички живущи в Княжеството“. През 1991 г. конституционният законодател предвижда в чл. 26, ал. 2, че всички, които пребивават в Република България, имат всички права и задължения по Конституцията „с изключение на правата и задълженията, за които

⁶⁴ **Вълканов**, Велко. Българското гражданство. София: БАН, 1978, с. 13–15.

⁶⁵ Вж. Решение на Интерамериканския съд по правата на човека по делото „Кастильо-Петруци и други срещу Перу“ (май, 1999, IACHR [ser. C] No. 52, 1999), в което гражданството се определя като „политико-правна връзка, която свързва едно лице с определена държава и го обвързва с нишките на лоялност и вяност, като му дава право на дипломатическа защита от страна на тази държава“.

⁶⁶ **Вълканов**, Велко. Българското гражданство. София: БАН, 1978, с. 20.

Конституцията и законите изискват българско гражданство⁶⁷. Следователно е създадена специална клауза за българските граждани⁶⁷.

Гражданството освен правоотношение е и статус, състояние на личността към конкретно определен момент. То възниква във вътрешното право на отделна държава и има междудържавно и международно значение. Гражданството като социологическо понятие се определя като особен статус, който предполага юридическо признаване на принадлежност на физическо лице към определена държава вътре в страната и извън нея. Лицето притежава в пълен обем права, свободи и задължения, които са предвидени в законодателството на страната. Така гражданството създава у отделния индивид чувство за обществена принадлежност, самоличност и сигурност. То е предпоставка за реална, ефективна връзка между личността и държавата. Правото на принадлежност към определена държава се определя като „правото да имаш права“⁶⁸.

В исторически план гражданството е статус, на който съответстват определен кръг права. Този кръг права, тяхното съдържание и реализацията им, както и институциите, които ги гарантират, се променят в зависимост от характера на държавата в цивилизационния процес⁶⁹. Промените в държавата водят до съществени изменения в режима на гражданството и на основните права на личността в рамките на всяка отделно взета страна⁷⁰. От една страна, стабилността на конституционно ограниченото демократично управление и господството на правото са невъзможни без съгласието, съпричасността и заинтересоваността на гражданите, а от друга, гражданският дълг и гражданските добродетели, които укрепват демократичната и правовата държава, са гаранция за основните права.

Статусът на гражданин е гаранция за правно положение в държавата, притежаване на политически права и достъп до публична (държавна) служба, условие за свободно движение на територията на страната, напускането ѝ и завръщане на нейна територия. В мнозинството от държавите именно към интересите на гражданите са ориентирани законодателството в областта на труда и социалната защита, социалните и икономическите програми на изпълнителната власт. От гледна точка на международното право гражданите на страните могат да разчитат на защита, вкл. и правна. Лоялността на гражданите към държавата и задължението за защита на държавата са израз на взаимните задължения между държавата и човека. Тези взаимни задължения

⁶⁷ Аргумент от В. Вълканов. Вж. **Вълканов**, Велко. Българското гражданство, с. 25–26.

⁶⁸ **Bellamy**, Richard. *Citizenship: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, p. 78–96.

⁶⁹ **Marshall**, T. *Citizenship and Social Class and Other Essays*. L., 1991, p. 16.

⁷⁰ Вж. **Танчев**, Евгени. Основни права на човека. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 49 и посочената литература в бележка 2.

носят персонален и екстериториален характер. Те не се прекратяват в случай на дълго отсъствие на гражданина от територията на страната или продължително живеене зад нейните предели. За разлика от гражданите, на чужденците и лицата без гражданство държавната власт може да въздейства само тогава, когато те се намират на нейна територия. Тези отношения нямат устойчив характер и не пораждаат задължения за държавата, такива каквито тя има към гражданите си.

Гражданството, разбрано като институционен процес, акцентира върху мрежата от връзки и социални практики, които са присъщи в конкретните условия на отделно взета държава. Гражданството не се формира чрез права, предоставени или признати от държавата в конституция и законодателство, а чрез взаимодействието между индивидите, общностите и институциите в хода на историческата еволюция⁷¹. Разбирането за гражданството като институционален процес му придава динамични измерения, които позволяват да се анализират отношенията между индивидите и институциите в контекста на вътрешното законодателство и наднационалното правно регулиране, в контекста на политическата и правната култура и други фактори.

Като институт на вътрешното право на държавата гражданството е съвкупност от правни норми на конституционно и законово ниво, които уреждат критериите, определящи принадлежността на лице към определена държава; способите и процедурите за придобиване и загубване на гражданство; особеностите на правното положение, обуславящи способите за придобиване на гражданство или факта на двойно (множествено) гражданство.

В Декларацията от срещата на високо равнище в Хелзинки⁷² през 1992 г. се подчертава необходимостта от законова регламентация на всички аспекти на гражданството (§ 55). Този подход намира израз в конституциите на различни държави (напр. чл. 2 от Конституцията на Нидерландия, чл. 10 от Конституцията на Япония, чл. 6 от Конституцията на Русия). Въпросите на гражданството могат да бъдат уредени с органични закони (напр. Румъния, Молдова), или със закони, приемани с квалифицирано мнозинство (напр. Унгария). В Белгия и в Гърция действат специални кодекси за гражданството. В Испания и във Франция по историческа традиция регламентацията на тези въпроси е в гражданските кодекси. Въпросите на гражданството у нас са уредени в Основния закон и в специален Закон за българското гражданство, приет на основание на чл. 25, ал. 6 от Конституцията.

⁷¹ **Sommers**, Margaret R. *Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in Transition to Democracy*. – In: *American Sociological Review*, Vol. 58, № 5, October 1993, p. 587–620.

⁷² Тази среща е част от т.нар. Хелзинкски процес, който започва още в годините на Студената война.

В най-ново време се смята, че въпросите на гражданството се отнасят изключително не само към сферата на вътрешните работи на конкретна държава, а са предмет и на международните отношения. Международното право, към което България е заявила своята привързаност и принадлежност, по силата на чл. 5, ал. 4 от Конституцията регламентира само най-общите и основни принципи в уредбата на гражданството като постановява, че съобразно изискванията на принципа на суверенитета всяка отделна държава сама и самостоятелно решава въпросите относно гражданството като институт на своето вътрешно право. В частност общата принципна международноправна рамка на правото на всяка отделна суверенна държава да регламентира своето гражданство са дадени още в Хагската конвенция от 1930 г. на Обществото на народите⁷³. Тази Конвенция поставя най-общите международноправни параметри, в рамките на които всяка държава има суверенното право на различни конкретизации. Тази принципна постановка, е възприета по-късно и в Европейската конвенция за гражданството от 6 ноември 1997 г.⁷⁴ В нейния Преамбюл изрично е записано, че „всяка държава е в правото си да реши какви последствия произтичат за вътрешното ѝ законодателство“. Така, всяка отделна национална уредба на института на гражданството зависи от два фактора. От една страна, това е характерът на международноправните ѝ отношения, изискванията за защита на държавността и националните интереси, сигурността на страната и характерът на публичноправната сфера. А от друга страна – от характера на регламентацията на основните права и свободи на индивида. В рамките на тези параметри институтът на гражданството регламентира правното положение на всеки гражданин чрез конкретни актове за гражданското състояние и изисквания за постоянен и настоящ адрес на физическите лица, както и изискванията относно пребиваването на „неграждани“ (чужденци – чужди граждани и лица без гражданство), правото на убежище и другите форми на хуманитарна закрила (напр. статут на бежанец).

Съгласно Европейската конвенция за гражданството законодателството на страната трябва да бъде прието от другите държави дотолкова, доколкото е в съответствие с приложимите международни конвенции, с обичайното международно право и с общоприетите правни принципи по въпросите на гражданството (чл. 3, ал. 2). Развитието на международноправните механизми за защита на правата на човека оказва съществено въздействие върху

⁷³ Това е първият опит на международната общност да се уреди правно положението, че всяко лице ще има гражданство. Член 1 на Конвенцията от 1930 г. гласи: „Всяка държава определя сама съобразно своя закон лицата, които са нейни граждани. Този закон се признава от другите държави, доколкото съответства на международните конвенции, международния обичай и общоприетите правни принципи относно гражданството.“

⁷⁴ Ратифицирана със Закон (Обн., ДВ, бр. 102 от 2005 г.), издадена от Министерството на правосъдието и в сила за Република България от 1 юни 2006 г. (Обн., ДВ, бр. 34 от 2006 г.)

националното законодателство⁷⁵. Отсъствието на дискриминация при придобиване на гражданство⁷⁶, забраната за произволно лишаване от гражданство, както и необходимостта от предотвратяване на случаите на безгражданственост⁷⁷ се признават като универсални компоненти на правната уредба в тази сфера.

Конвенцията за намаляване на случаите на двойно гражданство и за военната служба при случаи на множествено гражданство на Съвета на Европа от 1963 г., Протоколът към нея и Допълнителният Протокол са ориентирани към намаляване на случаите на двойно (множествено) гражданство. Европейската конвенция за гражданството, от една страна, демонстрира неутралитет към този проблем, но, от друга, регламентира, че с нея не се отменя действието на Конвенцията за намаляване на случаите на двойно гражданство.

Вътрешноправната уредба относно гражданството зависи от историческите, етническите, културните, религиозните, езиковите и правните традиции в конкретна държава⁷⁸. Критериите, установени за определяне на реалните или

⁷⁵ В свое решение Интерамериканския съд по делото „Amendments to the Naturalization Provision of the Constitution of Costa Rica“ (1984) отбелязва, че „традиционно се приема, че придобиването и признаването на гражданство са въпроси, които всяка държава решава сама, но съвременните тенденции показват, че международното право поставя известни предели на широките правомощия, с които се ползват държавите в тази сфера, а начинът, по който държавите регулират проблемите на гражданството, днес не може да се смята само за въпрос от тяхната компетентност“ (§§32–34).

⁷⁶ Към международноправната уредба в този смисъл следва да бъдат добавени чл. 1–3 от Конвенцията за гражданството на омъжената жена (1957), чл. 5 от Конвенцията за ликвидиране на всички форми на расова дискриминация (1965), чл. 25 и чл. 26 от Международния пакт за граждански и политически права (1966), чл. 9 от Конвенцията за премахване на всички форми на дискриминация по отношение на жените (1979), чл. 2 и чл. 7 от Конвенцията за правата на детето (1989). Като регионални актове могат да се посочат чл. 20 от Американската конвенция за правата на човека (1969), чл. 6 от Африканската харта за правата и благополучието на детето (1999).

⁷⁷ Липсата на гражданство за пръв път е призната за глобален проблем през първата половина на XX в. Тя може да се дължи на различни обстоятелства (спорове между държави във връзка с юридически статус на лица, правоприемство на държави, продължителна изолация на отделни групи в обществото или лишаване на отделни лица или обществени групи от тяхното гражданство поради политически, религиозни, етнически или расови причини) или практически действия и причини (колизия на закони, причини от правнотехническо естество, административна практика, автоматично загубване на гражданство и др.). Липсата на гражданство обикновено е характерна за периоди на дълбоки промени в международните отношения, промени в държавните граници или военни конфликти. Вж. **Ачирън**, М. Гражданство и липса на гражданство. Наръчник за парламентаристи. изд. Интерпарламентарен съюз и Върховен комисар за бежанците на ООН. Женева, 2005, с. 6 и с. 70–87.

⁷⁸ Вж. напр. Правен анализ на практиките, свързани с предоставянето на гражданство в държави членки на Европейския съюз (юли, 2019; 67 с.), достъпно на <<https://www.parliament.bg/bg/students-program/ID/237>> [08.01.2023].

потенциалните граждани, отчетливо показват какви идеи залягат в основата на консолидацията на държавата като общност от хора, какво е отношението към чужденците или лицата без гражданство, пребиваващи в страната. Едни държави възприемат по-широко разбиране за гражданство (държавно-центристка интерпретация). Напр., имигранти от второ поколение, т.е. лица, които са родени на територията на конкретна страна придобиват нейното гражданство. Други държави в много по-голяма степен залагат на етнокултурния подход при придобиване на гражданство (ползване на официалния език на страната).

Във втората половина на ХХ в. се развива тенденцията гражданството да се разглежда като комплексно и многоизмерно явление в контекста на процесите на интеграция на наднационално ниво. Понятието „гражданство“ започва да се използва за обозначаване на статуса на лица, чиято държава е част от съюз от държави, обединени от общи ценности, традиции, история, култура и икономика. Учредено с Договора за Европейски съюз през 1992 г. „европейското гражданство“ е такъв специфичен институт, защото е производно от гражданството на държавите, които са членки на Съюза⁷⁹. Това е нов наднационален феномен. За първи път в правната история институтът на гражданството се урежда не чрез вътрешнодържавен акт, а чрез международен договор, и учредява връзка между лица и наднационално образувание. Създаването на европейското гражданство е един от способите за преодоляване на демократичния дефицит, възможност за участие на гражданите в европейската интеграция и за повишаване на легитимността на институциите на ЕС⁸⁰.

Европейското гражданство е генетично и кумулативно свързано с националното гражданство на страните членки на ЕС⁸¹. Задължително условие за придобиването му е притежаването на национално гражданство на страна членка на ЕС⁸². Индивидуално то се придобива само след придобиване на национално гражданство на държава, която е членка на ЕС. Не съществува нарочна процедура за придобиване или загубване на европейското гражданство. Измененията в гражданството на държавата член на ЕС пораждат промени в положението на лицата в рамките на Съюза. Всички граждани на една

⁷⁹ Kapteyn, P. J. G. and VerLoren van Tremaat, P. Introduction to the Law of the European Communities. 3rd ed., L., Kluwer Law International, 1998, p. 174–179.

⁸⁰ Weiler, Joseph H. H. The Constitution of Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, p. 348–349; Weale, Albert. Democratic citizenship and the European Union. Manchester: Manchester University Press, 2005, p. 20–37.

⁸¹ Вж. повече при Семов, Атанас. Права на гражданите на Европейския съюз. Правен режим на гражданството на ЕС и свободното движение. Т. 2. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 61–84.

⁸² Everson, Michelle and Preus, Ulrich K. Concepts, Foundations and Limits of European Citizenship. ZERP – Diskussionspapier, Bremen, 2 / 95.

държава колективно и независимо от волята си стават европейски граждани, след приемането на държавата като пълноправен член на ЕС. Институциите и органите на ЕС последователно се придържат към принципа за свободно определяне от всяка държава на кръга от лица, които тя приема за свои граждани. Позицията на Съда на ЕС е, че в съответствие с международното право всяка държава член на ЕС самостоятелно определя условията и реда за придобиване и загубване на своето гражданство. Това предполага уважение към Концепцията за европейско гражданство и на Европейската конвенция за защита на основните права.

Европейското гражданство не отменя и не ограничава, а съществува наред и на основание на националното гражданство⁸³. То разширява кръга от основни права на лицата, които го притежават и повишава интереса на гражданите към по-нататъшно развитие на интеграционния процес. Европейските граждани са носители на политически права, които могат да упражняват на наднационално ниво – активно и пасивно изборително право в европейски и в местни избори; право на заемане на длъжност в европейски институции, органи и техните администрации; право на петиции до Европейския парламент; право на жалби за лоша администрация до Европейския омбудсман; право на участие в европейски граждански инициативи.

В социологически план европейското гражданство може да се интерпретира и като статус, и като институционен процес⁸⁴. Гражданството на ЕС създава множество асоциативни отношения на индивидите и институциите, които разширяват правото им на избор и предоставят повече варианти за реализация на техните интереси.

Освен на наднационално ниво, европейското гражданство има проявление и на национално. Граждани на държава членка на ЕС, които пребивават трайно или продължително на територията на друга държава членка, имат същите субективни права като нейните граждани. С допълнение през 2005 г. българската Конституция (чл. 42, ал. 3) изрично предвиди възможност (само)

⁸³ **Preus**, Ulrich K. Problems of Concept of European Citizenship. – In: *European Law Journal*, vol. I, № 3, November 1995, p. 267–281; **Weale**, Albert. Democratic citizenship and the European Union. Manchester: Manchester University Press, 2005; p. 50–57.

⁸⁴ **Танчев**, Евгени. Основни права на човека. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 54.

за участие на граждани на ЕС в избори за членове на Европейския парламент и за местни органи^{85,86,87}.

В условията на глобализация⁸⁸ и на интензивни миграционни процеси значението на института на национално гражданство не намалява. Макар законодателствата на националните държави да създават почти идентични правни статуси за своите граждани и за чужденците, в уредбата на някои от основните им права съществуват различия. Така лица, които не са граждани на държавата не могат да участват в процеса на вземане на политически решения на национално ниво (национални избори, национални допитвания и др.), да заемат длъжност в публичния сектор, редица социални права, както и разнообразие от задължения към обществото и държавата, макар и да живеят продължително на територията на съответната държава.

Глобализацията влияе на гражданството по много начини, които най-общо могат да се обобщят в три основни направления⁸⁹. Първото е начинът, по който глобализацията предизвиква разбирането за суверенитет (абсолютна автономност) на националната държава. През XXI в., икономиката и политиката отдавна са прекрачили прага на националните граници и са се превърнали в неконтролируеми сфери за едно национално правителство. Второто

⁸⁵ По тълкувателен път може да бъде изведена възможността за упражняване и на други политически права, присъщи на български граждани: право на мнение, право на политическо сдружаване, право на събрания, митинги и манифестации, право на петиции, както и право на участие във форми на пряка демокрация на територията на Република България (европейска и местна гражданска инициатива, местен референдум).

⁸⁶ Вж. повече за други лични и политически права на европейските граждани, произтичащи от правото им на свободно движение (активно и пасивно изборително право в местни избори в друга държава членка, активно и пасивно изборително право в изборите за Европейски парламент в друга държава членка, право на дипломатическа и консулска защита в трети страни, право на пряко участие в демократичния живот на Съюза (гражданска нормотворческа инициатива), право на петиции до Европейския парламент, право на обръщане към Европейския омбудсман, право на пряко обръщане към органите на ЕС, право на език, право на достъп до документите на Съюза, право на защита на личните данни, право на свободно вероизповедание, право на добра администрация, право на достъп до съюзно правосъдие, при **Семов**, Атанас. Права на гражданите на Европейския съюз. Правен режим на гражданството на ЕС и свободното движение. Т. 2. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 86–163.

⁸⁷ За правото на свободно движение на гражданите и произтичащите от него икономически права вж. повече при **Семов**, Атанас. Права на гражданите на Европейския съюз. Правен режим на гражданството на ЕС и свободното движение. Т. 2. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 181–313.

⁸⁸ Процесът на глобализация доведе до употребата на термина „глобално гражданство“, който има същия смисъл като „гражданин на света“.

⁸⁹ **Стайкова**, Евелина. Гражданството в съвременния глобален контекст. – В: *Миграцията и новите граници на гражданството: България в съвременния европейски контекст*. [Дисертационен труд, защитен на 12.12.2013 г., НБУ], с. 4–5.

направление е свързано с разколебаване на разбирането за автономността на националните култури. Това, разбира се, е било условно, защото на практика няма държава, която да не включва на територията си различни етнически групи с разнообразие от езици, традиции, история и т.н. Глобализацията и индустриализацията допълнително усложняват този факт като улесняват придвижването и комуникацията, оказвайки силен натиск върху националните и локални култури. Третият аспект представлява нарастващата мобилност на хората през националните граници⁹⁰. Това движение се наблюдава в различни форми – временна и постоянна, икономическа и политическа, индивидуална или семейна, високо- или нискоквалифицирана миграция и т.н. Миграцията, която е свързана с уседналост, води да повишаване хетерогенността на приемащото общество, като много често културното разнообразие идва заедно с маргинализация на групи от обществото, обособяване на етнически малцинства, групи в неравностойно положение и т.н. Трябва да се отбележи, че съвременната международна миграция се характеризира с такъв огромен мащаб, че на практика влияе на всяка една държава в света. Нейната скорост и характеристики изправят политици и държавници, експерти на национално и наднационално ниво пред сериозни предизвикателства, свързани със законите, политиките и практиките по отношение на интеграцията на големи групи хора и пред възможностите им да придобиват гражданство по натурализация при облекчени условия или ред.

В съответствие с международноправните стандарти всеки човек има право на гражданство (ч. 1 на чл. 15 от Всеобщата декларация за правата на човека). Държавите трябва да установят такъв ред за придобиване на гражданство, който изключва или ограничава възможността някой да се окаже без гражданство.

От действащото българско законодателство, вкл. на конституционно ниво, могат да бъдат изведени принципите, въз основа на които се дава, запазва и загубва българско гражданство⁹¹. Конституцията на Република България дава приоритет на придобиване на гражданството по произход (чл. 25, ал. 1, изр. първо, предложение първо). А лицата от български произход придобиват българско гражданство по облекчен ред (чл. 25, ал. 2 от Конституцията). Субсидиарно е прилагането на способа за придобиване на гражданство по месторождение (чл. 25, ал. 1, изр. първо, предложение второ). Законодателството дава „предимство“ и особена закрила за придобиване на българско гражданство по

⁹⁰ Вж. разбирането за „мобилно гражданство“ и анализ на новата констелация от права, която дава мобилното гражданство, и особено тяхното субективно възприемане и практикуване отвъд писаните норми и официалните документи при Дичев, Ивайло. Мобилни идентичности? Мобилно гражданство? <<https://www.librev.com/index.php/prospects-bulgaria-publisher/290-2009-06-16-21-40-11>> [09.01.2023].

⁹¹ Вж. и Друмева, Емилия. Конституционно право. 5-то доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2018, с. 60–61.

рождение пред придобиването по натурализация (чл. 25, ал. 3 от Конституцията). Личното основание е класическо положение на гражданството, защото се отнася до физическо лице. Гражданството не може да се установява по съдебен ред (чл. 4 от Закона за българското гражданство, б. м. по съдебен ред се установява произход от родител). Брактът не променя гражданството на съпруг (-а) и не дава на чуждестранния гражданин автоматично българско гражданство (чл. 5 от Закона за българското гражданство). Осиновяването не променя гражданството на осиновения (чл. 6 от Закона за българското гражданство). Има конституционна забрана гражданин на Република България да бъде предаден на друга държава или на международен съд за целите на наказателно преследване, освен ако това е предвидено в международен договор, ратифициран, обнародван и влязъл в сила за Република България (чл. 25, ал. 4).

В чл. 25, алинеи 1 и 2 от Конституцията и в Глава втора от Закона за българското гражданство са установени два първични и два вторични способа за придобиване на българско гражданство. Първични са способите за придобиване на гражданство по произход и по месторождение (ако лицето не придобива друго гражданство по произход). Като вторични могат да бъдат определени способите за придобиване на гражданство по натурализация и при възстановяване. Нашето действащо законодателство не познава способности за придобиване на българско гражданство, известни в световната практика, като опцията, трансферът, които се прилагат при изменение на територията на държавата, репатриацията (лицето придобива / възстановява свое „историческо“ гражданство на основание на своята националност). Конституционният текст съответства на международните стандарти, тъй като в него са заложени класически основания за придобиване и загубване на българско гражданство, присъщи на модерната правова държава.

Придобиване на българско гражданство по произход е основният способ, на който Конституцията дава приоритет. Той е основан на принципа на произхода (на кръвта / *ius sanguinis*). Български гражданин е всеки, на когото поне единият родител е български гражданин (независимо от неговия етническа произход или от способа, при който е придобил българско гражданство, вкл. и вследствие на натурализация). Придобиване на българско гражданство по месторождение (принцип на почвата / *ius soli*) е способ, който се прилага в случай, че лицето не придобива гражданство по произход в момента на раждането си. Така всяко лице, родено на територията на Република България, ако не придобива друго гражданство по произход (без значение е по кое чуждо законодателство), придобива българско гражданство. Чрез този способ се ограничават случаите, при които лица, родени в България от родители – чужденци, могат да останат без гражданство, ако отечествените закони на родителите не ги обявят за свои граждани по произход.

Придобиването на българско гражданство по натурализация е основен вторичен способ, чрез който лице, което е чужд гражданин или е без гражданство, придобива българско гражданство. Придобиването на българско гражданство при условията на общ, облекчен и привилегирован ред на натурализация е възможен при наличие на законовите предпоставки. Необходимо е да има изрично изразена воля за придобиване и евентуално последващ акт на компетентен държавен орган, който е индивидуален, с конститутивни правни последици за лицето. Натурализираните граждани имат равни права, свободи и задължения с българските граждани по произход.

Конституцията на Република България (чл. 25, ал. 2) задължава законодателя да предвиди облекчен, различен от общия, ред за придобиване на българско гражданство по натурализация по отношение на лицата от български произход. Лицата, чужди граждани от български произход, придобиват българско гражданство по облекчен ред. Това означава, че към тях не се предявяват такива изисквания, както към останалите чужди граждани или лица без гражданство, които искат да придобият българско гражданство.

Разпоредбата на чл. 15, ал. 1 от Закона за българско гражданство (ЗБГ) предвижда, че лице, което не е български гражданин, може да придобие българско гражданство по натурализация при *облекчени условия*, без да са налице условията по чл. 12, ал. 1, т. 2, 4–6 (обща натурализация) от Закона⁹². Лицето може да придобие българско гражданство по натурализация при облекчени условия, ако отговаря на едно от следните изисквания: *да е от български произход* (чл. 15, ал. 1, т. 1 от Закона за българско гражданство), *да е осиновен от български гражданин при условията на пълно осиновяване* (чл. 15, ал. 1, т. 2 от Закона за българско гражданство) или *единият му родител е български гражданин или е починал като български гражданин* (чл. 15, ал. 1, т. 3).

Законът за българско гражданство различава натурализация при облекчени условия за придобиване на българско гражданство от лице, което е от български произход, и за лице, на което единият му родител е български гражданин

⁹² Член 12. (1) (Предишен текст на чл. 12 – ДВ, бр. 108 от 2013 г.) Лице, което не е български гражданин, може да придобие българско гражданство, ако към датата на подаване на молбата за натурализация:

.....

2. (доп. – ДВ, бр. 21 от 2012 г.) преди не по-малко от 5 години е получило разрешение за постоянно или дългосрочно пребиваване в Република България;

.....

4. (изм. – ДВ, бр. 41 от 2001 г.) има доход или занятие, което му дава възможност да се издържа в Република България;

5. (изм. и доп. – ДВ, бр. 41 от 2001 г., изм., бр. 74 от 2009 г., в сила от 15.09.2009 г., бр. 68 от 2013 г., в сила от 2.08.2013 г.) владее български език, което се установява по ред, определен с наредба на министъра на образованието и науката, и

6. (нова – ДВ, бр. 41 от 2001 г.) е освободено от досегашното си гражданство или ще бъде освободено от него към момента на придобиване на българско гражданство.

или е починал като такъв. Двете категории лица са различни и различието се основава на конституционното положение, че има разлика между родител „български гражданин“ (чл. 25, ал. 1) и родител / възходящ, който е „лице от български произход“ (чл. 25, ал. 2).

Конституцията предвижда облекчен ред, а Законът за българско гражданство – облекчени условия, за придобиване на българско гражданство за лицата от български произход. В § 2, т. 1 от Допълнителните разпоредби на Закона е дадена легална дефиниция за целите на този Закон кое лице е от български произход. „Лице от български произход“ е лице, на което *поне единият възходящ е българин*. В част от съдебните актове възходящият се счита, че е поне единият родител, а в друга част актове, че възходящият е „българин“, т.е. лице от българска народност⁹³ / българския етнос.

Съществува правнонормативно различие между двете понятия „български гражданин“ и „българин“, използвано и за дефинирането на трето понятие „лице от български произход“. Българският гражданин има политико-правна връзка с българската държава (юридическа връзка). Българинът или лицето от български произход има етно-културологична и емоционална връзка с българската нация (историческа връзка). Разбирането, че лице от български произход е лице, което е български гражданин, води до правно неприемливо заключение, че всяко лице, което е български гражданин, е и лице от български произход. Български гражданин може да е лице, което няма български произход, както и не всяко лице с български произход, има българско гражданство. Лица от български произход или българи са лицата, които имат съзнание за принадлежност към исторически обособилата се българска нация през Възраждането с общ език, обща история, обичаи, именни и културни традиции.

Лицата от български произход можеха да кандидатстват, за да придобият българско гражданство при облекчени условия по чл. 15, ал. 1, т. 1 от Закона за българско гражданство [и по облекчен ред съгласно чл. 25, ал. 2 от Конституцията на Република България], за което от април 2010 г. (Доп., ДВ, бр. 33 от 2010 г.⁹⁴) до март 2021 г. (Изм., ДВ, бр. 21 от 2021 г.⁹⁵) беше необходимо

⁹³ Вж. Особено мнение на съдия Жанета Петрова по Решение № 14528 от 24.11.2020 г. на ВАС по адм. д. № 13138/2019 г., III о., докладчик председателят Жанета Петрова.

⁹⁴ С промени в чл. 15 (Обн., ДВ, бр. 33 от 2010 г.) са създадени две нови алинеи – ал. 2 (В производството по придобиване на българско гражданство по натурализация с молбата за придобиване на българско гражданство се представя и удостоверение за български произход, издадено от Държавната агенция за българите в чужбина. В удостоверението се посочват данните, въз основа на които е установен българският произход.) и ал. 3 (Удостоверението по ал. 2 се издава в едномесечен срок.).

⁹⁵ С промени в чл. 15 (Обн., ДВ, бр. 21 от 2021 г.) беше изменена и допълнена неговата втора алинея (В производството за придобиване на българско гражданство по натурализация по [чл. 15,] ал. 1, т. 1 с молбата се представят официални документи, издадени от български или чуждестранни органи, с които молителят удостоверява, че

издаването на удостоверение за български произход от Държавната агенция за българи в чужбина, което се представяше пред министъра на правосъдието при подаване на молба за образуване на производство за придобиване на българско гражданство въз основа на български произход⁹⁶. Уредбата в периода 2010–2021 г. не поставя изисквания пред Държавната агенция за българите в чужбина въз основа на какви данни се установява български произход⁹⁷. Поради това Държавната агенция започва да установява български произход на лица, които желаят да придобият българско гражданство на осн. чл. 15, ал. 1, т. 1 от Закона за българско гражданство, като прилага чл. 3, ал. 1 от Закона за българите, живеещи извън Република България (Обн., ДВ, бр. 30 от 2000 г.)⁹⁸. Пред Държавната агенция българският произход се удостоверява, за да бъде установен най-често и преимуществено чрез документи, издавани от организации на лица, които се самоопределят като българи, живеещи извън Република България, признати от Държавната агенция, които са компетентният български държавен орган за поддържане на връзки с тях по смисъла на чл. 3, ал. 1, т. 2 от Закона за българите, живеещи извън Република България. Организациите, които са признати от Държавната агенция⁹⁹, през годините са

има родствена връзка с поне едно лице – негов възходящ до трета степен включително, което е от български произход. Документите трябва да съдържат информация за имената на възходящия и родствената му връзка с молителя.), а третата алинея беше отменена. Относима уредба беше създадена в чл. 29 с нови алинеи 4–7.

⁹⁶ Промените в чл. 15 от Закона за българско гражданство, осъществени през 2010 г. (Доп., ДВ, бр. 33 от 2010 г.), засягат удостоверяването на българския произход на лицата, които кандидатстват за придобиване на българско гражданство на осн. чл. 15, ал. 1, т. 1 от Закона. В производството по придобиване на българско гражданство по натурализация с молбата за придобиване на българско гражданство се представя и удостоверение за български произход, издадено от Държавната агенция за българите в чужбина. В удостоверението, което се издава в едномесечен срок, се посочват данните, въз основа на които е установен българският произход (чл. 15, ал. 2 и 3).

⁹⁷ Кандидатстването за придобиване на българско гражданство въз основа на български произход след допълнението на чл. 15 с две нови алинеи в Закона за българско гражданство през 2010 г. доведе до законово допустимо представяне пред министъра на правосъдието с молбата на кандидата се представя и удостоверение, издавано от председателя на Държавната агенция за българите в чужбина (ДАБЧ). В удостоверението за български произход, издадено от Държавната агенция за българите в чужбина, Законът за българско гражданство (чл. 15, ал. 2, изр. второ) изисква да се посочват данните, въз основа на които е установен българският произход [пред Държавната агенция].

⁹⁸ <<https://justice.government.bg/home/index/c12079ee-e4d9-48dc-ae13-3c71482541d8>> [20.02.2022].

⁹⁹ Има данни за случаи, в които Държавната агенция не е признала организации, но въз основа на техни документи е признаван български произход. Напр. такива са следните организации в Албания: младежки съюз „Гора“, Културно-просветно дружество на българите мюсюлмани от жупа „Български мохамедани“, дружество „Просперитет Голо Бърдо“ – Тирана и дружество „Българите в Албания“ – Тирана. Нито една от тези

различен брой¹⁰⁰. Те се учредяват в чужбина и функционират по чужд правен ред, върху който българската държава и нейните органи нямат контрол или надзор. Въз основа на частни документи или устни показания, с които работят тези организации за български произход, се издават документи, които се представят пред Държавната агенция в производството по установяване на български произход. Удостоверението за български произход, издавано от Агенцията, е предпоставка за образуване на производство за придобиване на българско гражданство на основание български произход¹⁰¹.

Както през 2013–2014 г.¹⁰², така и през 2017–2018 г., органите на прокуратурата установяват, че Държавната агенция за българите в чужбина издава удостоверения за български произход на лица – чужди граждани въз основа

организации не е призната от Държавната агенция за организация на българите зад граница. Самите удостоверения не съдържат данните, посочени в Правилника за вътрешния ред и дейността на Държавната агенция по удостоверяването на български произход, се посочва в констатации от проверка на Върховната административна прокуратура през 2013 г. Не съдържат данни и за възходящ българин на лицето. Въпреки това, молбите са уважени и удостоверения за български произход на чужди граждани са издадени. В Устава на младежкия съюз „Гора“ няма изисквания за българска народност на членовете. А членовете на тази организация са получавали удостоверения за български произход само заради принадлежността си към структурата. Вж. повече на следния линк: <https://www.actualno.com/society/razdavali-sa-bylgarsko-grajdanstvo-na-kilogram-news_17335.html> [20.02.2022].

¹⁰⁰ През 2018 г. напр. тези организации са 7 и са регистрирани в Албания и в Република Северна Македония. Вж. напр. <<https://btvnovinite.bg/bulgaria/targovija-s-balgarski-proizhod-7-organizacii-sa-licenzirani-da-izdavav-dokumenti-v-chuzhbina.html>> [20.02.2022].

¹⁰¹ В периода от 2010 до 2012 г. има почти двоен ръст на броя на придобилите българско гражданство на основание български произход. Ако през 2009 г. техният брой е бил само 8 911, то през следващата година, когато се променя Законът за българско гражданство и се предвиждат удостоверения, издавани от Държавната агенция, въз основа на документи от организации по чл. 3, ал. 1, т. 2 от Закона за българите, живеещи извън Република България, процесът се ускорява: 2010 г. – 14 828, 2011 г. – 18 319, 2012 г. – 17 119. Вж. целия материал на следния линк: <https://www.actualno.com/society/razdavali-sa-bylgarsko-grajdanstvo-na-kilogram-news_17335.html> [20.02.2022].

¹⁰² В Държавната агенция за българите в чужбина Върховната административна прокуратура проверява избрани на случаен принцип 810 преписки на чужденци от 2011 до 2013 г. В 717 преписки се съдържат документите: заявление-формуляр (по образец), декларация на заявителя, че има българско национално съзнание и е с български произход, удостоверение за раждане и документ за самоличност. Оказва се, че твърдението на молителя за възходящ българин не се подкрепя от наличните документи. Само въз основа на твърденията в заявлението-формуляр и декларацията на заявителя, Държавната агенция приема за установено, че лицето е от български произход и издава удостоверение. По 93 преписки молителите са представили документи за възходящ българин. Вместо да прилагат законодателството, от Държавната агенция се оправдават в хода на прокурорската проверка, че издават удостоверение за български произход на базата на 4 книги: „Не заблудата, а лъжата за гагаузите“ от Емил Боев, „Майка България и нейните чедата“ от

на документи, които не съдържат данни, че конкретното лице има поне един възходящ българин. Удостоверява се български произход, без да е налице основанието на § 2, т. 1 от ДР на Закона за българско гражданство. Тази необоснованост на удостоверяването от Държавната агенция налага Министерството на правосъдието и Съветът по гражданството сами да събират данни за българския произход на лицата, кандидатстващи за българско гражданство.

Привързването на две производства – производството за установяване на български произход (по Закона да българите, живеещи извън Република България) и производството по придобиване на българско гражданство на основание български произход (по Закона за българско гражданство) е при липсата на поне три предпоставки. На първо място – критерии за регистрацията на организации на българите, живеещи извън Република България, които са признавани през периода 2010–2021 г. от Държавната агенция за българите в чужбина¹⁰³. На следващо място, няма критерии кои данни и доказателства са допустими, за да се установи българският произход на лица, които са чужди граждани и за които липсват официални документи от държавата, чиито граждани са¹⁰⁴. И на последно място – по кои критерии се преценява кой е възходящият от български произход по смисъла на § 2, т. 1 от ДР на Закона за българско гражданство. Това води не само до възходящи по права линия (без ограничения в степента), но и по сребрена (лели, вуйчовци, чичовци, първи и втори братовчеди, братя и сестри на баба / дядо, братя и сестри на прабаба / прадядо, братя и сестри на прапрабаба / прапрадядо). В някои от удостоверенията не са вписани роднинските връзки между лицето, което иска да се установи неговият български произход, и лицето, за което се твърди, че е от български произход.

Законовото положение за задължително сдобиване с удостоверение за български произход, издавано от Държавната агенция, в някои случаи усложнява производството по придобиване на българско гражданство за лица от български произход, които имат официални документи за български произход от държавите, на които са граждани (Молдова, Украйна, Русия).

Издаването на удостоверения от (председателя на) Държавната агенция за българите в чужбина стана обект на публичен интерес през 2017–2018 г. чрез

Йордан Колев, „Българите в Албания и Косово“ и „Българите от Голо бърдо, Албания“ – сборници от кръгла маса, проведена през 2000 г.

¹⁰³ Липсата на критерии води периодично до медийни публикации, а и до проверки от прокуратурата. Проверка на Върховна административна прокуратура в края на 2013 г. установява, че ДАБЧ издава удостоверения на лица от Албания, РС Македония, Косово, за които не е имало никакви доказателства за техния български произход. Вж. напр. <<https://www.mediapool.bg/darzhavna-agentsiya-proizvezhda-balgari-na-konveier-bez-dokumenti-za-proizhod-news225990.html>> [20.02.2022].

¹⁰⁴ <<https://www.segabg.com/hot/category-bulgaria/rekordnite-nad-8400-albanci-sa-poluchili-kartblansh-za-bulgarski-pasport>> [20.02.2022].

сигнали¹⁰⁵, наказателно производство¹⁰⁶ и в дейността на Временна анкетна комисия за проучване на всички данни, факти и обстоятелства по повод изнесените в европейски и български медии твърдения за скандалната подкупна схема при придобиване на българско гражданство от чужди граждани в 44-то Народно събрание¹⁰⁷.

Данните за корупция, за нарушения на законодателството и за извършени престъпления от длъжностни лица са основание за отмяна през м. март 2021 г. на разпоредбите в Закона за българско гражданство относно удостоверяването на българския произход от Държавната агенция в производството по чл. 15, ал. 1, т. 1 и разпоредбата на чл. 3, ал. 1, т. 2 в Закона за българите,

¹⁰⁵ Първият сигнал е изпратен първоначално до Администрацията на президента от директора на дирекция „Българско гражданство“ в Министерството на правосъдието К. М. Това е станало на 9 март 2017 г. След това този сигнал е бил препратен от главния секретар на президента с писмо до главния прокурор на 20 март 2017 г. В него се излагат твърдения за закононарушения в министерството и в Държавната агенция за българите в чужбина, свързани с процедурите по предоставяне на българско гражданство на основание български произход. На 31 март 2017 г. прокурор от ВКП е възложил на ДА „Национална сигурност“ пълна проверка по сигнала. „В хода ѝ са изисквани документи и са снемани обяснения от бивши министри и заместник-министри на правосъдието, от бивш председател на ДАБЧ и от множество други длъжностни лица“, съобщават от прокуратурата. Проверката е приключила със заключение за липса на данни за извършени престъпления и на 25 октомври 2017 г. прокуратурата е отказала да образува разследване.

¹⁰⁶ На 29.10.2018 г. са задържани длъжностни лица в Държавната агенция за българите в чужбина. Вж. повече за хода на наказателното производство на: <<https://news.lex.bg/tag/%D0%BF%D0%B5%D1%82%D1%8A%D1%80-%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D0%B8%D0%B5%D0%B2>> [13.02.2022], <<https://segabg.com/node/30299>> [20.02.2022].

Вж. за хода на делото пред Апелативния специализиран наказателен съд и: <<https://euractiv.bg/section/%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%8A%D0%B4%D0%B8%D0%B5-%D0%B8-%D0%B2%D1%8A%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%88%D0%B5%D0%BD-%D1%80%D0%B5%D0%B4/news/%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%81%D1%8A%D0%B4%D1%8A%D1%82-%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%B0-6-%D0%BC%D0%B5%D1%81%D0%B5%D1%86%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE/>>> [15.01.2023], както и Решение № 5293 от 01.06.2022 г. на Върховния административен съд, достъпно на: <https://info-adc.justice.bg/courts/portal/edis.nsf/e_act.xsp?id=1933799&code=vas> [15.01.2023].

¹⁰⁷ Временната Комисия е създадена с решение на Народното събрание на 14 декември 2018 г. със срок на действие три месеца. Срокът на действие бе удължаван четири пъти поради необходимостта от допълнително време за запознаване и проучване на големия обем информация, както и от необходимостта да се изчака резултатът от създадените работни групи в рамките на изпълнителната власт. <<https://parliament.bg/bg/parliamentarycommittees/2791?date=9999-12-31>> [13.02.2022]. Докладът на Временната Комисия е приет на 14 май 2020 г., вж. стенограма от заседанието на: <<https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/52/ID/10425>> [25.05.2020].

живеещи извън Република България относно удостоверяването на българския произход въз основа на частен документ, издаден от организация на българи, живеещи извън Република България, призната от компетентния български държавен орган – Държавна агенция за българите в чужбина за поддържане на връзки с тях.

След промени в Закона за българско гражданство и в Закона за българите, живеещи извън Република България през март 2021 г. (Обн., ДВ, бр. 21 от 2021 г.) установяването на българския произход на лица, чужди граждани, като предпоставка за придобиване на българско гражданство по правилата на чл. 15, ал. 1, т. 1 от Закона за българско гражданство, съществено се измени. Защото бе отменена т. 2 на чл. 3, ал. 1 от Закона за българите, живеещи извън Република България във връзка допустимите способности за доказване на български произход като предпоставка за образуване на производство за придобиване на българско гражданство на основание български произход.

След отмяната на т. 2 на чл. 3, ал. 1 от Закона за българите, живеещи извън Република България установяването на български произход на чужденци пред български публични органи може да се установява въз основа на съществуващите възможности по чл. 3. Доказването е както за целите на този Закон, така и за целите на други нормативни актове (Закон за българско гражданство, Закон за чужденците в Република България, постановления на Министерски съвет за обучение на лица от български произход в български висши училища). Установяването на български произход е допустимо чрез документи – официални документи, издадени от български¹⁰⁸ или чужд държавен орган, или документи, издавани от Българската православна църква¹⁰⁹ – свидетелство за свето кръщение¹¹⁰, свидетелство за църковен брак (свидетелство за венча-

¹⁰⁸ Вж. напр. Закон за забележаване на ражданията женитбите и умираанията (ЗЗРЖУ) от 15.12.1892 г., в сила от 1.01.1893 г. и Правилник за забележаване на ражданията женитбите и умираанията (ПЗРЖУ) от 24.03.1893 г. Реално действието на Закона за забележаване ражданията, женитбите и умираанията, се отразява едва след въвеждане на официални регистри по гражданско състояние през 1892 г., когато ЗЗРЖУ, възлага на общинските съвети дейността по регистрацията на населението. Съгласно този закон, регистрите по гражданско състояние са се водели от *енорийските свещеници, имамите и хахамите*, които са се задължавали да отбелязват в особен регистър всяко раждане, женитба и смърт. Вж. повече на: <<https://www.grao.bg/normact/normativ-imena.html>> [13.02.2022].

¹⁰⁹ Първите писмени доказателства за вписването на лицата в регистри, където всяко от тях се е показвало с име, занятие, място на живеене датира от 1850 г. Редовното водене на Метрическите книги на християнските църкви в България започва от 1862 г. В тях са се записвали ражданията, браковете и смъртните случаи.

¹¹⁰ Практиката отпреди Освобождението и до края на XIX век изисквала при всяко кръщение в църковните книги да се вписва името на новокръстения и датата, на която е извършено кръщението. Общоприето е било децата да се кръщават след осмия ден от раждането си, но поради съществуващите опасения да не почине дете некръстено, за болните и слаби деца се е правило кръщение извън църковния храм. В Метрическите

ние)¹¹¹ и акт за смърт¹¹². Разбира се, не бива да изключваме и възможността чрез съдебен процес да може да се доказва български произход – по общия исков ред.

Промените в Закона за българско гражданство (чл. 15, ал. 2 и чл. 29, ал. ал. 4–7 във вр. с чл. 15, ал. 1, т. 1) съществено измениха реда, по който се установява български произход, за целите на производството по придобиване на българско гражданство при натурализация на основание български произход. В производството за придобиване на българско гражданство по натурализация, когато лицето е от български произход (по чл. 15, ал. 1, т. 1 от Закона за българско гражданство), с молбата лицето представя официални документи, издадени от български или чуждестранни органи (чл. 15, ал. 2). С предоставените документи молителят удостоверява, че има родствена връзка с поне едно лице – негов възходящ до трета степен включително¹¹³, което е от български произход. Документите трябва да съдържат информация за имената на възходящия и родствената му връзка с молителя. Когато с молбата за придобиване на българско гражданство по натурализация по чл. 15, ал. 1, т. 1 не се представят документите по чл. 15, ал. 2, производството се прекратява (чл. 29, ал. 5).

Според чл. 29, ал. 4 от Закона за българско гражданство, когато е необходимо да се изяснят факти и обстоятелства по предоставените с молбата документи по чл. 15, ал. 2, министърът на правосъдието може алтернативно или да изиска от молителя да представи допълнителни документи в 14-дневен срок от уведомяването му, или да възложи на Консултативния съвет при Държавната агенция за българите в чужбина¹¹⁴ да установи дали молителят има българ-

християнски книги на църквите са фигурирали имената на всички живородени деца, чиито родители са православни християни.

¹¹¹ От 1861 г. сключването на бракове е било отбелязвано от Църковните настоятелства. Така нареченият Венчален обред се е извършвал от духовното лице. По това време са действали църковни закони, които определяли начина на венчавки, както и при особени обстоятелства и причините за разтрогване на брак. За разтрогването на брака се е произнасяла църковната общност.

¹¹² Смъртните случаи са се вписвали в християнските метрически книги на християнските църкви в раздела за отразяване на погребенията. В тях освен името на покойника и името на свещеника, извършил опелото, се е записвала и причината за смъртта.

¹¹³ Вж. Правен анализ на практиките, свързани с предоставянето на гражданство в държави членки на Европейския съюз (юли, 2019; 67 с.), достъпен на: <<https://parliament.bg/bg/students-program/ID/237>> [13.02.2022].

¹¹⁴ Устройството, организацията и дейността на Консултативния съвет при Държавната агенция за българите в чужбина следва да се определят с Правилник, приет от Министерския съвет (чл. 29, ал. 7 Закон за българско гражданство) в 6-месечен срок от влизане на Закона за изменение и допълнение в сила. Този срок изтече на 16 март 2021 г. и към края на 2022 г. не е приет такъв Правилник. Междувременно с постановление на Министерския съвет,

ски произход. Консултативният съвет от своя страна следва да се произнася с мотивирано положително или отрицателно становище в двумесечен срок от възлагането, като взема предвид дали молителят ползва български език, самоопределя ли се като лице от български произход, както и дали за него е налице поне едно от следните обстоятелства, предвидени в чл. 29, ал. 6 от Закона за българско гражданство: да е част е от българска общност или българско малцинство в друга държава (официално да е регистрирано към признатото малцинство или общност); да произхожда от населено място, което е било част от българската държава в миналото или от Българската екзархия¹¹⁵ (т.е.

прието на заседанието на 20 април 2022 г. Държавната агенция за българите в чужбина към Министерския съвет се преобразува в Изпълнителна агенция за българите в чужбина към министъра на външните работи.

¹¹⁵ По силата на султански ферман от 1870 г. и Екзархийския устав, изработен от църковно-народния събор, свикан в Цариград през 1871 г., Българската екзархия е призната за официален представител на българската нация в Османската империя. Териториалният обхват на Екзархията е посочен в чл. 10 от учредителния ферман: „Чл. 10. Духовният окръг на тая екзархия ще обема Русенската, Силистренската, Шуменската, Търновската, Софийската, Врачанската, Ловчанската, Видинската, Нишката, Пиротската, Кюстендилската, Самоковската, Велешката, Варненската епархия (без града Варна и без двадесетте наблизко села, които се намират между този град и Кюстенджа, на които жителите не са българи), Сливенския санджак (без градовете Анхиало и Месемврия), Созополската каза (без крайморските села), Пловдивската епархия (без главния град и без град Станимака, както и без селата Куклен, Воден, Арнауткьой Долни Арбанас, Панагия, Ново село, Лясково, Ахлан, Бачково, Белащица, без манастирите Бачковски, „Свети Безсребърници“, „Света Параскева“ и „Свети Георги“). Махалата Света Богородица в града Пловдив ще трябва да влезе също в Българската екзархия, но които от нейните жители не би щели да се подчиняват на Българската Църква и екзархия, ще бъдат волни да се отделят. Подробностите по този въпрос ще се определят по взаимно съгласие между Патриаршията и Българската екзархия според вероизповедния им ред.

Освен изброените по-горе и поименувани места ще се позволява да се подчиняват на Българската екзархия по духовните си дела *и на всички ония места, жителите на които, всичките или поне двете им третини, би поискали това, стига да се докаже действителността на искането им*, но понеже, както се рече, това ще става по желанието и съгласието на всичките жители, или поне на двете им третини, то, ако някой по този повод би се опитвал да произвежда някакъв раздор между жителите, той ще се привлича към отговорност и ще се наказва според законите.“.

Така чл. 10 от фермана разрешава и други, неупоменати във фермана епархии да бъдат признати за български, ако най-малко 2/3 на християнското население в нея го желае. Съобразно втория параграф на чл. 10 се извършва плебисцит в Македония под контрола на турските власти и Вселенската гръцка патриаршия. Резултатът от този референдум е включването на голяма част от Македония в границите на Българската екзархия. Това са Скопска, Охридска и Битолска епархии. След извоюване на националната независимост се създават още две епархии: Неврокопска и Старозагорска (90-те години на XIX век).

от 27 февруари 1870 г. до 10 май 1953 г.¹¹⁶); или да има възходящи (по права линия до трета степен), които са носители на българската традиционна фамилна именна система (ако не може да се докаже по друг начин произходът).

Установяването на български произход на лица – чужди граждани има правно значение и в други производства – за упражняване на техни социално-икономически права (право на образование във висше училище¹¹⁷ и право на труд¹¹⁸) на територията на Република България

Към края на 2022 г. няма единен и единствен начин за доказване на български произход. Оттук може да се направи обоснован извод, че са допустими способите както по реда на Закона за българите, живеещи извън Република България (чл. 3), така по реда на Закона за българско гражданство (чл. 15, ал. 2 или чл. 29, ал. 4 – 6), така също и използването на удостоверения, издавани от Държавната агенция за българите в чужбина (вкл. служебен достъп до регистъра на Изпълнителната агенция за българите в чужбина¹¹⁹).

¹¹⁶ На 10 май 1953 г. свиканият църковен събор в София прокламира издигането на Българската екзархия в Българска патриаршия.

¹¹⁷ Вж. Постановление № 3 от 12 януари 2022 г. за изменение и допълнение на нормативни актове на Министерския съвет (Обн., ДВ, бр. 5 от 18 януари 2022 г.), както и съобщения за кандидат-студенти за обучение, съгласно ПМС № 103/1993 г. за осъществяване на образователна дейност сред българите в чужбина и ПМС № 228/1997 г. за приемане на граждани на Република Македония за студенти в държавните висши училища на Република България, достъпни на: <<https://www.mon.bg/bg/173>> [13.02.2022].

¹¹⁸ Граждани на трети държави, които са лица от български произход и законно пребивават на територията на Република България, могат да упражняват заетост на територията на Република България без разрешение за работа и след регистрация в Агенция по заетостта до получаване на разрешение за постоянно пребиваване на територията на Република България (чл. 8, ал. 2, т. 1 и § 1, т. 9 от ДР на Закон за трудовата миграция и трудовата мобилност). Вж. повече на: <<https://www.az.government.bg/pages/zaetost-na-lica-ot-bulgarski-proizhod/>> [13.02.2022].

¹¹⁹ С допълнение в Глава пета „Производство във връзка с българското гражданство“ през 2021 г. беше създадена нова разпоредба (чл. 38а) в Закона за българско гражданство. Тя предвиди, че Държавната агенция за българите в чужбина създава и води електронен регистър с данни на лицата, за които Консултативният съвет е установявал български произход (Нов – ДВ, бр. 21 от 2021 г.). С § 15 от ПЗР на Закона за изменение и допълнение на Закона за българско гражданство (Обн., ДВ, бр. 21 от 2021 г.) се предвиди, че в тримесечен срок от влизането в сила на Закона (16 март 2021 г.) се създава електронният регистър по чл. 38а, т.е. до 16 юни 2021 г. А в 6-месечен срок от създаването на електронния регистър по чл. 38а (§ 16 от ПЗР на ЗИД на ЗБГ) се въвеждат всички данни на заявителите, постъпили в Държавната агенция за българите в чужбина в периода от 1 януари 2011 г. до 31 декември 2020 г.

В производството по придобиване на българско гражданство по натурализация въз основа на произход (по чл. 15, ал. 1, т. 1 ЗБГ) с допълнения в Закона бе предвидено през 2010 г. (Обн., ДВ, бр. 33 от 2010 г.), че с молбата за придобиване на българско гражданство се представя и удостоверение за български произход, издадено от Държавната агенция за

Действащата правна уредба (чл. 25 от Конституцията и Глава трета от Закона за българското гражданство) предвижда два способа за загубване на българите в чужбина (чл. 15, ал. 2 ЗБГ). В удостоверението, издавано от ДАБЧ се посочват данните, въз основа на които е установен българският произход.

С изменение през 2021 г. беше предвидено, че в производството за придобиване на българско гражданство по натурализация по чл. 15, ал. 1, т. 1 с молбата се представят официални документи, издадени от български или чуждестранни органи, с които молителят удостоверява, че има родствена връзка с поне едно лице – негов възходящ до трета степен включително, което е от български произход. Документите трябва да съдържат информация за имената на възходящия и родствената му връзка с молителя.

През периода 2010–2021 г. Държавната агенция за българите в чужбина беше държавният орган, на който беше възложено установяването и удостоверяването на българския произход за лицата, които кандидатстват да придобият българско гражданство въз основа на български произход от свои възходящи. Поради това и законодателят въведе задължение за Държавната агенция за българите в чужбина да създаде регистър на лицата, за които е провеждана процедура по установяване / неустановяване на техния български произход през периода, в който действаше редакцията на чл. 15, ал. 2 ЗБГ.

Необходимостта от въвеждане и поддържане на данни за лица, за които е провеждано производство пред Държавната агенция за българите в чужбина се прехвърля върху правоприемника ѝ – Изпълнителната агенция за българите в чужбина към министъра на външните работи.

През изминалото десетилетие (2010–2021) има ръст в броя на кандидатите за придобиване на българско гражданство при условията на натурализация въз основа на български произход и на основание родител, който е придобил българско гражданство въз основа на български произход (чл. 15, ал. 1, т. 1 и т. 2 ЗБГ). По официални данни от Министерство на правосъдието и от Комисията по българско гражданство в Администрацията на президента се вижда тенденцията за нарастване на кандидатите за придобиване на българско гражданство на основанията български произход и родител – български гражданин. В периода 2013–2019 г. между 1867 и 6193 граждани на БЮР Македония стават български граждани. През 2020 г. получили българско гражданство лица от Република Северна Македония вече са 9098, от Украйна – 1926 и от Сърбия – 1228. За 2021 г. българско гражданство са придобили общо 17 295 души като 15 171 души са придобили гражданство на основание български произход, родител български гражданин, обща натурализация. 7696 от тях са граждани на Република Северна Македония. Следват тези от Украйна – 1547 и Албания – 1269.

Законодателят отчита значението на събраните данни за лица, които са чужди граждани, но претендират да имат български произход. Поради това беше предвидено, че редът за воденето, съхранението и достъпа до регистъра при Изпълнителната агенция за българите в чужбина (Държавна агенция за българите в чужбина към момента на приемане на ЗИД на ЗБГ през февруари 2021 г.) се определя с наредба на Министерския съвет (Обн., ДВ, бр. 21 от 2021 г.).

С Наредбата следва да се определят условията и редът за воденето, съхраняването и достъпа до Електронния регистър с данни за лицата, за които предстои Консултативният съвет към Изпълнителната агенция за българите в чужбина да установява български произход, както и данните за лицата, за които председателят на Държавната агенция за българите в чужбина е издал, по отменената законова уредба, удостоверения за български произход, съответно заповеди за отказ да се издадат удостоверения.

българско гражданство. Първият е по инициатива на лицето, независимо от способа за придобиване (освобождаване от българско гражданство), а вторият – по инициатива на държавата при придобиване по натурализация (отмяна на натурализация и лишаване¹²⁰ от българско гражданство).

Конституцията на Република България провъзгласява демократичните принципи за невъзможността от лишаване от българско гражданство, когато то е придобито по рождение (чл. 25, ал. 3), и забраната за предаване на български граждани на чужда държава или на международен съд за целите на наказателното преследване, освен ако това е предвидено в международен договор (чл. 25, ал. 4), ратифициран, обнародван и влязъл в сила за страната (по смисъла на чл. 5, ал. 4).

За разлика от чужденците (чужди граждани и апатриди), чиито основни човешки права Конституцията на Република България признава и гарантира, българските граждани, притежават по-широк кръг от основни права, които произтичат от принадлежността към националната държава¹²¹. Тези субектив-

Регистърът е електронна база данни, в която се вписват данни за лицата, за Консултативния съвет към Изпълнителната агенция за българите в чужбина (ИАБЧ) установява български произход, както и данните за лицата, за които председателят на Държавната агенция за българите в чужбина е издал, по отменената законова уредба, удостоверения за български произход, съответно заповеди за отказ да се издадат удостоверения. За всяко лице, за което ИАБЧ, респ. в миналото ДАБЧ, е образувала производство с цел установяване на неговия български произход, се създава електронно досие с индивидуализиращи данни (имена на латиница и на кирилица, дата, място и държава на раждане, гражданство, становище относно неговия български произход, издавани удостоверения, както и пореден номер и дата, на която е прието становището или издадено удостоверението). Допустимо е коригиране на неточни данни в Регистъра въз основа на акт на Тричленна комисия, назначена със заповед на изпълнителния директор на Изпълнителната агенция.

¹²⁰ Аргумент от чл. 25, ал. 3 от Конституцията: „Български гражданин по рождение не може да бъде лишен от българско гражданство.“ В Закона за българското гражданство до 1989 г. съществуваша седем основания за лишаване от българско гражданство. Конституцията от 1991 г. не допуска лишаване от гражданство на български граждани по рождение. Това не означава, че институтът на лишаване от гражданство е премахнат въобще. Той се прилага по отношение на натурализираните граждани. Конституционната разпоредба има за предназначение да съхрани българската нация и да не допусне да бъде отблъснат нито един българин от неговата родина.

¹²¹ На първо място, в кръга на носителите на субективно активно изборно право са само българските граждани. По отношение на гражданите на държави членки на ЕС, които пребивават продължително или трайно на територията на България, следва да се отбележи във връзка с активното изборно право за национални представителни органи и още едно изключение – възможността им за участие в национални референдуми и в национални граждански инициативи. Поради това, че на национален референдум се поставят въпроси от компетентността на Народното събрание, то ограничението е естествено. Само лица, които са български граждани могат да решават въпросите, които имат национален или общодържавен характер, и се отнасят до законодателната власт.

ни права се отнасят до публичната сфера и са свързани с реализацията на принципите на политическата система.

Бипатридите с българско гражданство и гражданите на държави членки на ЕС, които пребивават продължително или трайно на територията на България, се третират еднакво с българските граждани, с някои изключения. Част от тези изключения са общи, други се отнасят само до европейските граждани. Изключения има при упражняването на субективното изборително право, участието в национален референдум, защитата на Отечеството, и са свързани с изискването за лоялност единствено към българската държава.

Във връзка с действащото законодателство, свързано с института на българското гражданство, и с практиката по неговото прилагане, могат да бъдат изведени и други проблемни въпроси, чиито правни последици се отразяват на държавната демографска политика и на упражняването на основни права от българските граждани. Сред тях са напр. законова търпимост към значителен брой лица, които придобиват при условията на натурализация българско гражданство, и стават бипатриди, значително облекчаване на условията за придобиване на гражданство от лица от български и небългарски произход, въвеждане и отмяна на т.нар. инвестиционно гражданство („златни паспорти“) и др.

Действащото българско законодателство не забранява двойното гражданство. Конституцията изрично не изключва състоянието на двойно гражданство. Законът за българското гражданство съдържа разпоредби, които трябва

Сходни аргументи могат да бъдат изведени и по отношение на националната гражданска инициатива, защото чрез нея се поставят на обсъждане въпроси, от компетентността на централен държавен орган (Народно събрание, Министерски съвет, министър).

Двойното гражданство е пречка пред кандидати за народни представители (чл. 65, ал. 1 КРБ) и за президент и вицепрезидент на Републиката (чл. 93, ал. 2 КРБ). Конституционният съд установява, че има неизбираемост и депутатският мандат трябва да бъде прекратен, когато едно лице наред с българското си гражданство притежава и друго, било е регистрирано като кандидат и е избрано за народен представител (Решение № 2 от 1995 г.).

При избор на президент и вицепрезидент на Републиката кандидатите трябва да са само български граждани. Конституцията установява още едно задължително условие при кандидатиране, свързано с гражданството. Гражданството трябва да е придобито по рождение (чл. 93, ал. 2 КРБ). Според Конституционния съд определящ е биологичният факт на раждането и действащият към момента на раждането на лицето закон (Тълкувателно решение № 12 от 1996 г.). Така за лицата, кандидати за президент и вицепрезидент, които са родени преди 13 юли 1991 г., определящи са действащите шест закона за българското поданство (1880, 1883, 1903 и 1940 г.) и за българското гражданство (1948 г. и 1968 г.). За онези български граждани, които ще са кандидати за президент и вицепрезидент на Републиката след 2031 г., определящ гражданството по рождение закон ще е Конституцията от 1991 г. (и Законът за българското гражданство от 1968 г. в редакцията му от 1985 г.). Вж. и **Танчев**, Евгени. Основни права на човека. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002, 54–55.

да ограничават двойното гражданство. Според чл. 3 от Закона за българското гражданство, всеки който е гражданин и на друга държава, се третира само за български гражданин при прилагането на вътрешното ни законодателство, освен ако в закон е предвидено друго. Естествен е законодателният стремеж да се търсят решения за изключване или ограничаване на двойното гражданство. Международни актове с такова предназначение са напр. Конвенцията по някои въпроси, отнасящи се до колизията на законите за гражданството, Европейската конвенция за намаляване случаите на множество гражданство от 1963 г. и др. Сключени са двустранни актове и регионални конвенции за недопускане на двойно гражданство или за преодоляване на последиците от него. Европейската конвенция за гражданството (Преамбюлът и глава V), по която Република България е страна, допуска случаи на множество гражданства *ex lege*.

По различен начин е уреден въпросът за случаите на множество гражданства в подписаната на 6 май 1963 г. в Страсбург Конвенция за намаляване случаите на множество гражданство и на военната служба. Страните са приели (чл.1), че гражданите, „които са пълнолетни и които придобият по своя воля чрез натурализация, избор или възстановяване гражданство на друга страна, губят предишното си гражданство. Те няма да имат право да запазят предишното си гражданство.“ Запазване на предишно гражданство се допуска по изключение при смесен брак или за деца, чиито родители са с различно гражданство¹²².

Двойното гражданство като правно положение е възможно при противоречия между нормативната уредба в различни държави за гражданството, на които претендира определено лице. Двойно гражданство, едно от които е българско, може да възникне в различни житейски ситуации. Напр. при деца, родени от смесени бракове¹²³, при осиновяване, при раждане на дете от роди-

¹²² Република България не е страна по Конвенцията. Вж. <http://helzinski-nabliudatel-bulgaria.blogspot.com/2014/04/5.html>. Тя е ратифицирана от повечето страни членки на Европейския съюз: Австрия, Белгия, Дания, Франция, Германия, Ирландия, Италия, Люксембург, Холандия, Испания, Португалия, Швеция, Обединеното кралство, а също и от Норвегия. Наред със споменатите държави, изискванията на чл. 1 са прилагани по силата на вътрешното им законодателство от бивши социалистически страни – в т.ч. присъединилите се към Общността след 2004 г. държави. В глава IX, чл. 26, т. 2 на Европейската конвенция за гражданството (1997 г.) се казва: „Настоящата конвенция не пречи на прилагането на Конвенцията за намаляване случаите на множество гражданство от 1963 г. и нейните протоколи.“ Това е едно възможно решение на въпроса за двойното гражданство, ако Конвенцията беше ратифицирана от всички държави, членове на Съвета на Европа. По такъв начин е решен въпросът в Австрия напр.: лицата, получаващи австрийско гражданство, автоматично губят предишното си гражданство. За да се придобие гражданство по натурализация в Германия, се изисква документ, че лицето е освободено от предишното си гражданство.

¹²³ Законите за гражданството в мнозинството от държавите са неутрални по отношение на пола на детето и предоставят възможност за придобиване на гражданство както по бащина, така и по майчина линия.

тели-чужденци на територията на нашата държава, при сключване на брак¹²⁴ между граждани от различни държави¹²⁵, при натурализация и при възстановяване на гражданство. В повечето държави лицата, за да придобият друго гражданство, се изисква да се освободят от предишното си гражданство.

Двойното гражданство поражда затруднение за лицата – те имат задължения към две държави. Едновременно с това то може да създаде трудности и в междудържавните отношения. Двойното гражданство може да представлява потенциална опасност за обществения ред и националната сигурност¹²⁶.

В последните години значителни маси от хора (бежанци, емигранти) напускат държавата, на която са граждани и заживяват на територията на други държави, преследвайки често прагматични цели (възможност за свободно движение, поддържане на контакти със семейството, безпрепятствено осъществяване на предприемаческа дейност). Съхраняването на гражданството от лицето е елемент на самоопределението му и лоялността към държавата на произход не се преодолява. Различията в религията, езика, културата и правната традиция могат да предизвикат проблеми, за които централната и местната администрация на приемащата държава не са подготвени. В бъдеще ще трябва да се създава обща политика на Европейския съюз¹²⁷ по отношение на бежанците и мигрантите от трети страни. Този въпрос е и ще бъде актуален за Република България дотогава, докато част от нейните национални граници са външни граници на Съюза или има движение на големи маси от хора в Европа.

¹²⁴ В някои страни съществува специална процедура за придобиването на гражданство във връзка със сключване на брак (*ius conubii*).

¹²⁵ Съгласно Европейската конвенция за гражданството, държавите, които са се присъединили към нея, са длъжни да предвидят в законодателството си възможности, облекчаващи придобиването на гражданство от съпруг на гражданин на страната (чл. 6, ал. 4, т. „а“). В Препоръка на Парламентарната Асамблея на Съвета на Европа 1081 (1988 г.) „За проблемите на гражданството в смесените бракове“ е предвидено, че всеки от съпрузите трябва да има възможност да придобие гражданството на съпруга си, без да загуби собственото си. Такъв подход е обусловен от принципа на равноправие на съпрузите в брака. А също така и от сложността на икономическите и социалните проблеми, които оказват въздействие върху съпрузите, които встъпват в смесен брак. Вж. Parliamentary Assembly. Recommendation 1081 (1988) on Problems of Nationality in Mixed Marriages. Text adopted by Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 30 June 1988.

¹²⁶ Действащият Закон за българското гражданство в този смисъл предвижда, че Съветът по гражданството дава мнение по молбите и предложенията, свързани с българското гражданство след писмени становища на Министерството на вътрешните работи и на Държавна агенция „Национална сигурност“ (чл. 33, ал. 3 и свързаната ал. 3 в чл. 35).

¹²⁷ Избор на член на Европейската Комисия през мандата 2014–2019 г. по въпросите на миграцията, вътрешните работи и гражданството поставя началото на този процес, но това съвсем не е достатъчно. Всеки комисар носи отговорност, възложена му от председателя на ЕК, за конкретни области на политиката. Вж. http://ec.europa.eu/about/structure/index_en.htm.

Съществува и друга тенденция – десетки хиляди български граждани (няма официална статистика за тях) притежават и чуждо гражданство. Това положение при днешните политически и икономически условия е особено деликатно. То трябва да се решава внимателно, в интерес на българските граждани, с цел защита на тяхната идентичност и възможности за упражняване на изборителното им право¹²⁸, на интересите на българската държава и в съответствие с международните актове.

Закононото облекчаване на условията за придобиване на гражданство от лица (от български и небългарски произход) води до значително увеличаване на броя на новопридобилите българско гражданство¹²⁹. Съществува тенденция броят на лицата от български произход значително да надвишава на тези от небългарски¹³⁰. От съществуващите данни за придобилите българско гражданство лица, може да бъде направен и друг извод¹³¹ – само не повече от 10% от тях се установяват на територията на страната ни. Останалите над 90% от новопридобилите българско гражданство, на основата на произход, не остават да живеят в България и по този начин не допринасят за развитието на държавата.

Българското гражданство днес не може да поправя историческа несправедливост в миналото. Не могат също така да бъдат изключени и личните мотиви за придобиване на българско гражданство от лицата от български

¹²⁸ Българската държава полага значителни усилия при предоставяне на възможности за упражняване на правото на участие в национални избори и референдуми. От 2014 г. насам значително бяха облекчени условията за разкриване на изборителни секции извън територията на съответното посолство или консулство, за да могат българските граждани да упражнят свое основно политическо право. От 2016 г. насам възможността за формирането на изборителните секции става централен въпрос както в Народното събрание при поредни промени в Изборния кодекс, така и в Централната изборителна комисия при подготовката на парламентарни и президентски избори. Вж. информация и решения на ЦИК относно гласуване зад граница на предсрочни парламентарни избори, проведени на 2 октомври 2022 г. на адрес: <<https://www.cik.bg/bg/ns02.10.2022/abroad>> [22.01.2023].

¹²⁹ Вж. тенденциите за придобиване на българско гражданство в рамките на 10-годишен период (2002–2012), както и по-рано (1990–2001) на: <http://president.bg/docs/1351453309.pdf>.

¹³⁰ Не може да бъде подкрепено законодателно решение, предложено в Законопроект за изменение и допълнение на Закона за българите, живеещи извън Република България, № 554–01–20 / 04.02.2015 г., защото се разширява прекомерно кръгът от лица, чрез които ще се доказва български произход – „близък роднина“ може да бъде възходящ, низходящ или роднина по съребрена линия до шеста степен включително. Вж. коментар на: http://news.ibox.bg/news/id_832211463.

¹³¹ „Анализ за приноса на получилите българско гражданство лица в периода 2010–2014 г. към икономиката на Република България“ по Проект „Правомощията на Президентската институция по предоставяне на убежище и даване на гражданство – в контекста на развиването на единна политика по убежището и имиграцията и изграждане на пространство на свобода, сигурност и правосъдие“ на Ф. „Конрад Аденауер“, представен на 07.11.2014 г. (непубликуван).

произход (Македония, Молдова, Украйна, Русия, Турция, Сърбия и Албания). Страните, на които са граждани лицата, не са членки на ЕС и по този начин се придобива наред с българското гражданство и на гражданство на ЕС.

Предоставената възможност за придобиване на българско гражданство въз основа на икономически инвестиции е сравнително нова (чл. 12а и 14а от Закона за българското гражданство). Създаването на правна уредба за придобиване на българско гражданство по натурализация при облекчен ред не може и не трябва да почива само на финансови аргументи¹³². Предоставянето на възможност от законодателя за „купуване“ на българско гражданство следва да отчита същността на института на гражданството като политическа и правна връзка на лицето с държавата. Тази връзка трябва да има траен и устойчив характер. Временната мярка за растеж на националната икономика не следва да се осъществява чрез този правен институт. Можеше да бъде използван и друг познат институт – законно пребиваване (продължително или постоянно). Само по себе си (българското) гражданство не може да допринесе за насърчаване на инвестициите, за разлика от предоставянето на възможност за пребиваване. Извършването на инвестиция, дори и за продължителен период от време, не предполага само по себе си създадена трайна политическа и правна връзка между лицето-инвеститор и държавата, но дава възможност за свободно движение в границите на ЕС. Поради това Европейската комисия имаше значителни възражения към тази възможност за придобиване на гражданство (не само в България, но в Кипър и Малта). В резултат на политически натиск от страна на ЕК с промени в Закона за българското гражданство (Отм. – ДВ, бр. 26 от 2022 г.) възможността за придобиване на българско гражданство въз основа на инвестиции беше отменена.

Министерският съвет прие през 2014 г. Национална стратегия за българските граждани и историческите български общности по света¹³³. Политически причини попречиха да се създаде модерно и актуално законодателство за

¹³² Вж. Указ № 422 от 2012 г. за връщане за ново обсъждане в Народното събрание на разпоредби от Закона за изменение и допълнение на Закона за насърчаване на инвестициите, приет от Народното събрание на 29 ноември 2012 г., както и Указ № 207 от 2013 г. за връщане за ново обсъждане в Народното събрание на разпоредби от Закона за изменение и допълнение на Закона за чужденците в Република България, приет от Народното събрание на 24 октомври 2013 г.

¹³³ Националната стратегията, приета на 23 юли 2014 г., цели създаването на политическа рамка за изграждане на комплексна, дългосрочна и интегрирана държавна политика за българските граждани и историческите български общности в чужбина. Тя се основава на категоричната позиция, че българските граждани – постоянно или временно пребиваващи зад граница, както и българите от историческите български общности в чужбина, са неделима част от българския народ. Стратегически цели са ориентирани към: приобщаване и включване на българските граждани – временно или постоянно пребиваващи зад граница към държавния и обществено-политическия живот в България; съхраняване на българското етнокултурно пространство зад граница; подобряване на

българите и българските общности по света и поддържане на техните връзки с българската нация. На дневен ред е едновременното създаване на нова стратегия за българите, живеещи извън Република България, и техните организации¹³⁴ и на дългосрочна национална концепция за българското гражданство. Половинчатите законодателни промени показват липса на единна и последователна държавна политика по отношение на института на гражданството. Трябва да бъде намерен баланс между националния интерес за справяне с демографските предизвикателства пред страната и защитата на националната сигурност, от една страна. Да не бъдат застрашавани социалните системи в държавата, от друга. И не на последно място, трябва да се съхраняват връзките с българските граждани по света и да бъдат приобщавани онези лица с български произход, които имат съхранено силно чувство за принадлежност към българския народ.

Гражданството е основен елемент на конституционния статус на гражданите. Класическото разбиране за гражданството на лицата като правен институт се свързва пряко с националната държава, но не можем да приемем, че неговите граници съвпадат само с териториалните граници на държавата. Анализирането на границите на гражданството показва и наднационални проявления. Многоаспектното сложно политико-правно и социално явление „национално гражданство“ показва редица юридически и политически аспекти и индивидуални възприятия, които не могат да бъдат обхванати изчерпателно.

Глобализацията през XXI в. и бурното развитие на социалните мрежи естествено променят границите на гражданството в поне три различни направ-

миграционния баланс на страната; разпространение на положителния образ на България по света; изграждане и поддържане на българско лоби в чужбина.

Очакваните резултати са: чрез механизмите и заложените политики в стратегията се очаква подобряване на координацията и взаимодействието на всички компетентни структури; постигане на ефективно сътрудничество между държавните институции, неправителствените организации и академичните институти; подобряване на публично-правната връзка между българската държава и българските граждани и българските общности в чужбина чрез усъвършенстване на нормативната база; съхраняване на националната принадлежност на българите и българските общности в чужбина; укрепване на административния капацитет на ангажираните по практическото осъществяване на Националната стратегия представители на държавната администрация и местната власт; информационно, статистическо и аналитично обслужване на държавната политика за българите и българските общности в чужбина; подобряване на миграционния баланс на страната.

¹³⁴ Вж. Последваща оценка на въздействието на Закона за българите, живеещи извън Република България (публикувана на 14.03.2022. и изготвена от Национален център за парламентарни изследвания към Народно събрание на Република България), достъпна на: <<https://parliament.bg/bg/ncpi>> [22.01.2023].

ления¹³⁵ и чрез тях можем да прогнозираме бъдещото развитие на правния институт „национално гражданство“ – обогатяване на кръга от основни права и лични свободи, за тези лица, които вече са граждани, придобиване („разтегляне“) на т.нар. „граждански“ права (основни права, присъщи на граждани на съответната национална държава) от тези лица, които нямат формален статут на граждани и облекчаване на процедурите за придобиване на гражданство от онези лица, които са апатриди.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел.** Политика. София: Отворено общество, 1995.
- Ачирън,** М. Гражданство и липса на гражданство. Наръчник за парламентаристи. изд. Интерпарламентарен съюз и Върховен комисар за бежанците на ООН. Женева, 2005.
- Баламезов,** Стефан. Конституционно право. Ч. 1. София: Софи-Р, 1993.
- Вебер,** Макс. Город. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990.
- Вироли,** Маурицио. Републиканизъм. София: Сиела, 2005.
- Близнашки,** Георги. Vivere libero, или възраждането на републиканизма. – В: **Вироли,** Маурицио. Републиканизъм. София: Сиела, 2005.
- Вълканов,** Велко. Българското гражданство. София: БАН, 1978.
- Гесенъ,** Владимир М. Подданство, его установление и прекращение, Т. 1. С.-Пб., 1909.
- Дичев,** Ивайло. Мобилни идентичности? Мобилно гражданство? <<https://www.librev.com/index.php/prospects-bulgaria-publisher/290-2009-06-16-21-40-11>> [09.01.2023].
- Друмева,** Емилия. Конституционно право. 4-то доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2013.
- Друмева,** Емилия. Конституционно право. 5-то доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2018.
- Кант,** Иммануил. Метафизика нравов. Ч. I. Метафизические начала учения о праве. Сочинения. Т. 2, Ч. 2. М., 1965.
- Киров,** Стефан. Кратък курс по българско конституционно право. Ч. 1. София: Книж. Ц. Н. Чолаковъ, 1920, с. 16.
- Ле Гофф,** Жак. Рождение Европы. Санкт-Петербург: Alexandria, 2008.
- Ле Гофф,** Жак. Средновековье и деньги: очерк исторической антропологии. СПб., ЕВРАЗИЯ, 2010.
- Ле Гофф,** Жак. Цивилизация средневекового запада. Москва: Изд. группа „Прогресс“, „Прогресс-академия“, 1992.
- Ленин,** Владимир И. Полн. собр. сочинения, Т. 1, Т. 36, Т. 37, Т. 41, Т. 44.
- Маркс,** Карл, Фридрих **Энгельс.** Сочинения, Т. 1, Т. 4, Т. 18, Т. 19.

¹³⁵ **Стайкова,** Евелина. Гражданството в съвременния глобален контекст. – В: *Миграцията и новите граници на гражданството: България в съвременния европейски контекст.* [Дисертационен труд, защитен на 12.12.2013 г., НБУ], с. 32–33.

- О свободе.** Антология мировой либеральной мысли. М., 2000.
- Права человека,** отг. ред. Е. А. **Лукашева**, 2-е изд., прераб., Москва: Норма, 2012.
- Семов**, Атанас. Права на гражданите на Европейския съюз. Правен режим на гражданството на ЕС и свободното движение. Т. 2. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Стайкова**, Евелина. Гражданството в съвременния глобален контекст. – В: *Миграцията и новите граници на гражданството: България в съвременния европейски контекст*. [Дисертационен труд, защитен на 12.12.2013 г., НБУ].
- Същото и в: <https://eprints.nbu.bg/id/eprint/2312/1/EStaikova_CitizenshipNBU.pdf> [08.10.2022].
- Стойчев**, Стефан. Конституционно право. 5. доп. и прераб. изд. София: Сиела, 2003.
- Танчев**, Евгени. Въведение в конституционното право. Ч. 1. София: Сиби, 2003.
- Танчев**, Евгени. Основни права на човека. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002.
- Туманова**, Анастасия С., Роман В. **Киселев**. Права человека в правовой мысли и законотворчестве Российской империи второй половины XIX – начала XX века. Москва: ИД ВШЭ, 2011.
- Търновска** конституция (Закон от 16.04.1879 г.). – В: *Сборник от действующите съдебни закони в Княжеството (1878–1904 г.)*. [Официално издание на Министерството на правосъдието]. София: Държ. Печ., 1904.
- Уикхем**, Крис. Средновековная Европа: От падения Рима до Реформации. Москва: Альпина нон-фикшн, 2019.
- Хабермас**, Юрген. Морал, право и демократия. София: Дом на науките за човека и обществото, 1999.
- Цанков**, Веселин. Българското гражданство. Материалноправни и процесуални аспекти. София: Агато, 2000.
- Шаму**, Франсоа. Гръцката цивилизация през архаичната и класическата епоха. Седма глава „Гражданинът в държавата град“. София: Български художник, 1979.
- Bellamy**, Richard. Citizenship: A very short introduction. New York: Oxford University Press.
- Brubaker**, Rogers. Citizenship and Nationhood in France and Germany. Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Brunner**, Heinrich. Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. Leipzig, 1901.
- Everson**, Michelle and **Preus**, Ulrich K. Concepts, Foundations and Limits of European Citizenship. *ZERP – Diskussionspapier*, Bremen, 2 / 95.
- Grawert**, Rolf. Staat und Staatsangehörigkeit, Verfassungsgeschichtliche Untersuchung der Staatsangehörigkeit, Berlin, 1973.
- Habermas**, Jurgen. Citizenship and National Identity, Between Facts and Norms. Cambridge, 1997.
- Kapteyn**, P. J. G. and **VerLoren van Tremaat**, P. Introduction to the Law of the European Communities. 3rd ed., L., Kluwer Law International, 1998.
- Marshall**, T. Citizenship and Social Class and Other Essays. L., 1991.
- Preus**, Ulrich K. Problems of Concept of European Citizenship. – In: *European Law Journal*, vol. I, № 3, November 1995.

- Sommers**, Margaret R. Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in Transition to Democracy. – In: *American Sociological Review*, vol. 58, № 5, October 1993.
- Weale**, Albert. Democratic citizenship and the European Union. Manchester: Manchester University Press, 2005.
- Weiler**, Joseph H. H. The Constitution of Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 89

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF LAW

Volume 89

ПРЕСТЪПЛЕНИЕТО ГЕНОЦИД В МЕЖДУНАРОДНОТО НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО. РАЗГРАНИЧЕНИЕ ОТ ЕТНИЧЕСКОТО ПРОЧИСТВАНЕ, ПРЕСТЪПЛЕНИЯ ПРОТИВ ЧОВЕЧЕСТВОТО И МЕЖДУНАРОДНИ ВОЕННИ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ

ИВА ПУШКАРОВА*

Катедра „Наказателноправни науки“

Резюме: Анализът изяснява природата на геноцида като международно престъпление на основата на изградената след Втората световна война практика на международните военни и наказателни трибунали и на Международния наказателен съд, както и достиженията на европейската правна и световната историческа наука. Той търси да допринесе към международния професионален дебат, като съдейства за разрешения на редица дискуссионни въпроси – относно съставомерните признаци на престъплението и разграничението му от сходни явления – прилагайки правноаналитичните стандарти на българската наказателноправна система, които имат предимството да внасят терминологична и концептуална яснота в области на недостиг на международно общоприет понятиен стандарт и да предоставят валидни критерии за разграничения на сходни правни явления.

Ключови думи: геноцид, етническо прочистване, Холокост, Сребреница, международни престъпления, военни престъпления, престъпления против човечеството.

* Доцент по наказателно право в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доктор по право.

THE CRIME OF GENOCIDE IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW. DISTINCTIONS FROM ETHNIC CLEANSING, CRIMES AGAINST HUMANITY AND INTERNATIONAL WAR CRIMES

IVA PUSHKAROVA**

Department of Criminal Law Studies

Abstract: The study clarifies the nature of genocide as an international crime, based upon the case law as developed after the Second World War by the international war and criminal tribunals and the International Criminal Court, also acknowledging the achievements of European legal and global historical science. It strives to contribute to the international professional discussion by assisting the resolution of a number of points of discussion – related to the elements of the crime and its differentiation from similar phenomena – by applying the analytical standards of the Bulgarian penal-law system which provide some advantages in introducing terminological and conceptual clarity in areas of deficit of internationally recognised terminology standards and to offer valid criteria for differentiation between similar phenomena.

Keywords: genocide, ethnic cleansing, Holocaust, Srebrenica, war crime, international crimes, war crimes, crimes against humanity.

„Волята на Обединените нации е да заклеймят и наказват геноцида като престъпление според международното право, включващо отричане на правото на съществуване на цели човешки групи – отричане, което разтърсва съвестта на човечеството и причинява големи загуби за човечността и което противоречи на нравствените закони и на духа и целите на Обединените нации.“
(Международен съд на ООН, 1951 г.¹)

*„Моят безлик съсед проговори: Имам повече вяра в Хитлер,
отколкото във всеки друг.
Той единствен спази всички обещания, които даде на еврейския народ.“*
(Ели Визел, „Нощ“)

За първи път престъплението геноцид² е нормативно определено в Конвенцията на ООН за предотвратяване и наказване на престъплението геноцид,

** Associate Professor in Criminal Law, Faculty of Law, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”. PhD.

¹ **International Court of Justice.** Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Advisory Opinion), ICJ Reports 16, 1951, p. 23.

² Както е известно, терминът е въведен през 1944 г. от полския юрист и полиглот от еврейски произход Рафаел Лемкин – съчетание на гръцката дума за народ (γένος) и латинската за умъртвяване (caedo) – за да попълни празнота в международното право в края

1948 г. (Конвенцията), по която страни днес са близо 150 държави. Според нея това е всяко от следните действия, извършени с намерение да бъде унищожена изцяло или отчасти национална, етническа, расова или религиозна група, като такава, а именно: а) убиване на членове на групата; б) причиняване на тежки телесни или душевни повреди на членове на групата; в) умишлено налагане на групата на условия на живот, целящи нейното пълно или частично физическо унищожение; г) налагане на мерки за предотвратяване на ражданията в групата; и е) насилствено предаване на деца от групата на друга група (чл. 2). За съставомерността няма значение дали действията са извършени в мирно или военно време (чл. 1) или в някаква друга специфична обстановка. Понятието е възприето в чл. 6 от Римския статут (РС), който го възпроизвежда изцяло с изключение единствено на уточнението, че деецът цели унищожението на групата „като такава“.

В научните среди и международната съдебна практика това определение среща критики като неоправдано ограничително и допускащо противоречиво тълкуване. Много национални законодателства в Европа се отклоняват от него, като го допълват с форми на изпълнителното деяние, признаци на засегнатата група и на престъпната обстановка³. В международната практика се водят спорове относно обхвата му и критериите за установяване на редица съставомерни елементи. В българската правна литература то е познато с класическите си белези, а практиката по него не е била предмет на цялостно изследване⁴.

Междувременно нараства актуалността на правните проблеми, които геноцидът поставя като съвременно явление. През XX век общата численост на хората, подложени на геноцид от собственото правителство, надхвърля

на Втората световна война, което към онзи момент третира международните престъпления повече като деяния, ангажиращи юрисдикцията на повече от една държави, отколкото като свръхопасни прояви, засягащи общочовешки значими обекти. За втория вид прояви отговорност носи държавата като субект на международното право, а не физически лица в лично качество. (Shabas, William A. *The Law and Genocide*. – *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 124–142.) Оригиналното предложение на Лемкин за съдържание на понятието геноцид е по-широко и в допълнение включва още посегателства срещу достойнството на членовете на групата поради принадлежността им към нея, както и всяка политика, насочена към разрушаване или превъзнасяне на една група във вреда на друга. (Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington, DC: Carnegie Endowment for World Peace, 1944, p. 90–93.).

³ Наднационалният стандарт е възпроизведен без отклонения в България, Германия, Гърция, Косово, Латвия, Малта, Молдова, Румъния, Словакия, Сърбия, Украйна, Унгария, Хърватия, Чешката Република.

⁴ Геноцидът е разглеждан от **Велчев**, Борис. *Международно наказателно право*. София: Сиела, 2015, с. 158–167.

60 млн. души по консервативни изчисления⁵, с което са надхвърлени пиковите достижения на сходни събития в познатата предходна световна история. Агресията в Украйна, започнала с руската военна окупация на Крим през 2013 г. и продължила с въоръжено нападение над цялата територия на страната през февруари 2022 г., съдържа фактически особености, които науката изглежда склонна да отнася към приготвяне към геноцид⁶.

Настоящият анализ изяснява природата на геноцида като международно престъпление на основата на изградената след Втората световна война практика на Международния военен трибунал в Нюрнберг (МВТН), международните наказателни трибунали за Югославия (МНТЮ) и за Руанда (МНТР) и Международния наказателен съд (МНС), както и достиженията на европейската наука. Той търси да допринесе за разрешения на редица дискуссионни въпроси, прилагайки правноаналитичните стандарти на българската наказателноправна система. Последните имат предимството да внасят терминологична и концептуална яснота в области на недостиг на международно общоприет понятиен стандарт и да предоставят валидни критерии за разграничения на сходни правни явления в принос към международния професионален дебат.

1. Наказателноправна характеристика на геноцида

1.1. Обект

Геноцидът е крайна форма на дискриминация, насочена към **увреждане на социално-биологичната структура на човечеството, възникнала в хода на еволюцията на основата на вътрешно групиране на хората по техни вродени признаци, водещи до формиране на разнообразна междугрупова идентичност**. Престъплението е явление на остро междугрупово, а не вътрегрупово противопоставяне и изисква конфликт между обособени ко-

⁵ **Waller**, James. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 2002. Авторът цитира изследвания, според които през 1994 г. в Руанда 95% от децата са били очевидци на убийство.

⁶ Такива са например политически изявления на руския държавен глава, отричащи по принцип съществуването на украинска нация и на украинска държава, направени официално в самото начало на инвазията: <https://time.com/6150046/ukraine-statehood-russia-history-putin/>; **Perrigo**, B. How Putin's Denial of Ukraine's Statehood Rewrites History. – *Time*, 22.Feb.2022; **Baker**, Sinéad. Putin denies planning to revive the Russian empire after declaring that Ukraine is not a real country and sending troops there. – *Insider*, 22.Feb.2022. Аналогични политически изявления на Хитлер непосредствено преди и веднага след нахлуването в окупираните от Третия райх държави, се възприемат в науката като фактически признаци на геноциден мотив по отношение на различни етнически, национални, расови и религиозни групи, намиращи се на тези територии и станали впоследствие предмет на геноцидни политики (напр. **Snyder**, Timothy. *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. Tim Duggan Books; Reprint edition, 2016).

лективи от хора. В по-общ план то **засяга еволюционните потенциали на човечеството**, тъй като изпълнението му – водено от амбиция за премахване на определени групи, които деецът идентифицира като нежелани и непринадлежащи към човешкия вид (дехуманизирани) – предизвиква нарушения на генетичното разнообразие и свързана с тях стагнация на социалното развитие.

За правилното определяне на обекта на престъплението от значение е **връзката между биологичните признаци и произтичащата от тях социално-културна идентичност** на групата, чието премахване деецът търси. Геноцидът уврежда биологичните предпоставки за поява и развитие на социално-културна (вкл. езикова, религиозна и пр.) обособеност на множество различни групи⁷.

Казаното, струва ми се, позволява рационално примиряване на аргументите в традиционен за чуждестранната литература спор **дали „културният“ геноцид, насочен към унищожаване на групи, обособени само от културни различия, се обхваща от съставите по чл. 2 от Конвенцията и чл. 6 от РС**. Спорът произтича от концептуално смесване на въпроса за обекта на геноцида⁸ с този за предизвиканите от престъплението и наблюдавани в практиката социални поражения. Последователната позиция на трибуналите за Югославия и Руанда в полза на стриктното тълкуване на разпоредбите донякъде допринася за предимството на тезата, че „културният“ геноцид е изключен от приложното им поле⁹. Геноцидът обаче не е само биологичен въпрос, тъй като не всички и не всякакви биологични признаци могат да доведат до образуване на групата като годен предмет на престъплението, а само онези, които са в състояние да обусловят групово самоопределяне и външно проявена идентичност. Групирането следователно е и социално-културно явление, а дискриминационното отхвърляне на групата, което стои в основата на геноцида, е мислимо само в контекста на социалното и културно междугрупово взаимодействие. **В контекста на геноцида обаче групирането протича на основата на биологични дадености, а не на чисто културни.**

Оттук **разликата в обекта на геноцида и на дискриминационните престъпления**, насочени към представители на етнически, расови, национални и религиозни групи, е не само в мащаба, а в произтичащи от него качествени различия в засегнатите обществени ценности. Дискриминацията руши отношенията на равенство и търпимост, които са необходима предпоставка за свободното развитие на обществото в условия на солидарност в рамките на

⁷ В националната литература геноцидът е определен като престъпление „срещу многообразния характер на човечеството“ (Велчев, Борис. Международно наказателно право. София: Сиела, 2015, с. 163).

⁸ Понятието за обект е слабо познато извън националните системи от френския кръг, към който принадлежи и българската, както и повечето юрисдикции, исторически повлияни от съветското право.

⁹ Напр. ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić* [2004].

определен нормативен порядък. Степента на търпимост и последиците от увреждането ѝ са различни за различните общества, сравнимостта между които произтича от нивото на културно сближаване, а не от общовалидни за всички хора обстоятелства. Предмет на тези престъпления е отделният пострадал, негови права или негови имущества. Геноцидът руши биологично обусловената структура на човечеството отвъд въпроса за равенството между хората и независимо от националните нормативни различия. Негов предмет са човешки групи, а не отделни хора, вещи или права.

1.2. Предмет: признаци на защитената група

Предмет на геноцида е едно или повече обособено множество хора, обединени в група по обща национална, етническа, расова и/или религиозна принадлежност. С оглед тези признаци в отделни съдебни решения за „група“ се приема общност, която обхваща членовете си автоматично, трайно и независимо от волята им¹⁰. Изброяването на признаците е изчерпателно и поставя два основни въпроса: 1) за точното определяне на всеки от признаците и разграничението помежду им; и 2) за основателността на ограниченията в защитата на групи, обединени по други признаци, съответно необходимостта от добавяне на нови признаци към понятието за геноцид.

1.2.1. Признаците националност, етнос, раса и религия оказват известна съпротива срещу всеки по-сериозен опит за ясното им определяне.

Най-сериозно предизвикателство представлява разграничението между първите три, никое от които не е дефинирано в международното право. По отношение на **расата**, която възниква първа от трите като правно защитен признак, биологичните и хуманитарните науки все още спорят за съдържанието ѝ¹¹. Общото между интерпретациите ѝ е, че тя се отнася до голяма група от хора със сходни вродени и наследими физиологични и морфологични особености, отличаваща се от други сродни групи по честотата на срещаните гени, която се проявява и в някои външни признаци като ръст, форма на черепа, цвят на очите, кожата и косата и др. По аргумент от дефиницията за расова дискриминация по чл. 1, ал. 1 от Международната конвенция на ООН за елиминиране на всички форми на расова дискриминация (ратифицирана от България през 1966 г.) обаче признакът раса е едновременно относително самостоятелен и свързан с признаците „цвят, потекло или национален или народностен произход“, като етносът участва в съдържанието на последните две.

¹⁰ ICTR, Case ICTR-96-4-A, *Prosecutor v. Akayesu* [1998].

¹¹ **Race**, R.R., R. **Sanger**. *Blood Groups in Man*. Philadelphia, 1968; **Spinner**, J. *The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity and Nationality in the Liberal State*. London, 1994. **Пушкарова**, Ива. Дискриминационните мотиви при извършване на престъпления. Разграничение от хулиганските подбуди и личния мотив. – *Съвременна право*, 2011, № 5.

Расата е понятие, ориентирано повече към биологични признаци, докато народността, националността и етносът се определят и чрез общи социално-културни и исторически особености на съответната група хора. **Народността** е културно-историческа общност, основана на етническо сходство и споделен език, религия, култура, традиции и история¹². Тя по начало включва множество групи по признаците, защитени от стандарта за геноцид. **Националността** се определя като синоним на народността, но с акцент върху принадлежността на индивида към група с относително по-напреднало развитие и достигнала държавен тип самоорганизираност (нация). **Етносът** е по-ранен етап от развитието на народността, тъй като не изисква общност на религията, расата или културата, но включва езиково сходство.

Преplitането на четирите понятия създава затруднения пред квалификацията на предмета на престъплението в по-сложни случаи. Несъмнено признаците могат да присъстват едновременно по отношение на една и съща група и това да се отрази на отговорността на дееца при нейната индивидуализация. Усложнение би настъпило обаче, ако деецът едновременно въздейства върху повече от една група, всяка от които очертана както от отделни признаци, характерни само за нея, така и от един или повече признаци, общи за всички засегнати групи. Такава би била например хипотезата на различни етнически групи, обединени от обща религия или националност. Тогава би се поставил въпросът за броя на групите, който е възможно да се отрази и на броя на изпълнителните деяния, а той от своя страна би поставил въпроса за наличието на вътрешна динамика (ескалация) в геноцидните действия и появата на повече от едно престъпление с тази квалификация в престъпната дейност на извършителя.

Така отделно от въпроса за съдържанието на признака се обсъжда въпросът **кой е критерият, по който признакът се определя.**

В чуждестранната литература се води донякъде изкуствен теоретичен спор дали критерият за определяне на признака е обективен – зависи дали пострадалите се определят като част от групата по този признак¹³, вкл. дали е налице

¹² UNESCO. International Meeting of Experts on Further Study of the Concept of the Rights of Peoples, 1990, UN Doc SHS-89/CONF602: група от хора, които споделят някои или всички от следните общи признаци: (a) обща историческа традиция; (b) расова или етническа идентичност; (c) културно еднообразие (хомогенност); (d) езикова общност; (e) религиозна или идеологическа принадлежност; (f) териториална връзка; и (g) общ стопански живот, както и известна критична численост, на основата на които имат обща воля да бъде разпознавани като народ и институционални или други средства за изразяване на тези групови признаци.

¹³ По делата *Bensaid v. the United Kingdom* [2001], *Peck v. the United Kingdom* [2003], *S. and Marper v. the United Kingdom* [2008], *Ciubotaru v. Moldova* [2010] Европейският съд по правата на човека е приел, че етническият произход и религиозните убеждения (наред с пола и сексуалната ориентация) не подлежат на доказване, тъй като определянето им

друг външен обозначител на признака като тяхна колективна особеност¹⁴, или субективен – зависи дали деецът ги стигматизира като част от такава група¹⁵. В крайна сметка се приема, че въпросът е фактически, зависи силно от контекстуални фактори на престъпната обстановка и следователно някак си се прилагат и двата критерия¹⁶. Това компромисно положение всъщност показва дефекти на методологичната рамка – или критериите са неправилно определени и поради това приложението им и конкуренцията помежду им са неясни, или правната квалификация няма нужда от такива и те излишно усложняват обосновката на съставомерността. В някаква степен и двете предположения са верни.

Като предмет на престъплението групата и нейните признаци са елементи на обективната страна, която несъмнено се обхваща от прекия умисъл на дееца. В този смисъл неговото мнение несъмнено има значение. Мнението на отделните пострадали обаче няма¹⁷. Привнасянето му като критерий за определяне на признака на групата произтича от смесване на понятията за предмет и пострадал от престъплението, което е относително трайна тенденция в чуждестранната теория и поражда и други проблеми, засегнати по-долу. Като индивидуални физически лица жертвите не са самостоятелен предмет на престъплението. То ги засяга по необходимост заради обективната им връзка със или принадлежност към засегнатата група, която физически съществува чрез членовете си и може да бъде засегната само чрез въздействие върху тях. Ако такава връзка липсва, но деецът неправилно счита, че я има, извършеното не е съставомерен геноцид поради фактическа грешка в предмета.

е елемент от правото на личен живот по смисъла на чл. 8 от ЕКПЧ. Същите аргументи очевидно са относими и към други защитени признаци, сред които раса и народност.

¹⁴ Например, документ за самоличност определя принадлежността на титуляря към групата, каквато е хипотезата на геноцида срещу племето тутси през 1994 г. в Руанда (ICTR, Case ICTR-95-1-T, *Prosecutor v. Kayishema et al*, Judgment, 21 May 1999, para. 98); документ за самоличност и задължение за носене на външни обозначения (жълта шестолъчна звезда), какъвто е случаят с немските граждани от еврейско потекло по време на Третия райх и др.

¹⁵ ICTY, Case T-99-36-T, *Prosecutor v. Brdanin* [2004].

¹⁶ Ibid. ICTY, Case IT-97-24-A, *Prosecutor v. Stakić* [2006; Изрична позиция на МНТ за Руанда е, че установяването на групата, предмет на конкретното престъпление, зависи пряко от конкретния исторически, национален, културен и пр. контекст по местоизвършването му – ICTR, Case ICTR-97-20-T, *Prosecutor v. Semanza* [2003]; Case ICTR-98-44A-T, *Prosecutor v. Kajelijeli* [2003].

¹⁷ В този смисъл МНТЮ приема, че в отделни случаи е възможно жертвата да възприема себе си като принадлежаща към съответната група (ICTY, Case T-99-36-T, *Prosecutor v. Brdanin* [2004]). ICTR, Case ICTR-96-4-A, *Prosecutor v. Akayesu* [1998] – „жертвата на геноцид е групата“.

Признакът е основанието за колективната идентичност на групата, поради което членовете ѝ се възприемат и биват възприемани от околния свят като свързани. На основата на дадения признак те се самоопределят като общност (самоидентификация), но и самият деец ги разпознава като част от групата (външна идентификация)¹⁸. Това не означава, че всеки обективен носител на признака трябва непременно субективно да се идентифицира с групата, за да бъде част от нея в качеството ѝ на предмет на геноцид. Наказателната забрана за геноцид го защитава, независимо от субективните му позиции. Противното би означавало да се отрече съставомерност на Холокоста по отношение на всички лица от еврейски произход, които не знаят за потеклото си или съзнателно се разграничават от него. Такива субективни преживявания нямат отношение към извода дали обективно е налице група по претендиращия признак и дали лица, носещи този признак, са пострадали от геноцидни действия, насочени срещу тази група, поради единствената причина, че са произволни носители на признака и деецът го знае.

От казаното следва, че признаците на засегнатата група евентуално биха се нуждаели от специални задължителни критерии за установяване само ако могат да се проявят като формални, лишени от правна стойност фактически обстоятелства или като обозначения на разнообразни обстоятелства, т.е. не непременно и неизменно със съдържанието, което правните стандарти влагат в тях. Едва тогава би бил необходим критерий, който да разграничава такива хипотези от случаите, в които признаците имат правното значение, вложено в тях от наднационалния стандарт. Вярно обаче е обратното и това е причината за въздигането на признаците в съставомерни обстоятелства – **те указват единствено и винаги вид колективна идентичност и никога не могат да я укажат недостатъчно или да обозначават нещо друго. Поради това те са установими по всякакви правно валидни начини и не изискват специални критерии за това.**

За съставомерността не е необходимо да се установи, че всички пострадали от геноцидното деяние са до един представители на засегнатата група. Възможно е сред тях да има и лица, които обективно не принадлежат към групата, но деянието ги е обхванало например поради случайна ситуативна връзка с обстановката на изпълнение или поради свързаността им с членове на групата. В обичайния случай обаче техният брой ще е относително незначителен.

1.2.2. Подборът на защитени признаци в Конвенцията и РС политически произхожда от представата за малцинство, но исторически тази представа се променя. Съвременното разбиране за равенство между хората

¹⁸ Някои автори считат, че субективната нагласа на дееца е критерият, по който се определя групата. Shabas, William A. *The Law and Genocide. – The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 124–142.

умножава броя на защитените признаци и не поставя защитата в зависимост от съотношението в големината и социално-политическото могъщество на групите, обединени по защитен признак – закрилата е еднаква и за малцинствата, и за мнозинствата.

От периода на разработване на Конвенцията в края на 40-те години на ХХ век до днес се обсъжда дали принципите на равнопоставеността не изискват разпространение на защитата срещу геноцид и върху социални групи, обединени по други признаци. Основният аргумент произтича от идеологическото вярване, че предоставянето на все по-голяма правна закрила на всякакви видове групи, е полезно, въпреки риска от утежняване на съставите и стълкновения между приложните полета на различни по вид престъпления. Този подход, който е характерен за съвременните наказателни и правозащитни политики в Европа, проявява тенденция да разглежда наказателната защита, предоставяна от всеки от съставите на международни престъпления, изолирано, докато материята предполага системен подход, отчитащ съчетаното действие на нормативните режими и изискващ достатъчно прецизно разграничение между тях. В момента общностите, които не са обхванати от геноцида, са защитени от съставите на престъпленията против човечеството и военните престъпления и въпросът дали това е достатъчно все още не е получил прагматичен отговор.

Другият, по-прагматичен въпрос засяга квалификацията в **усложнени случаи, в които групата е привидно обединена от политически, икономически и социо-културен признак, но извършителят я атакува поради признак, обхванат от дефиницията за геноцид**. Популярен е примерът с Камбоджа, в който избитите през 1975–1979 г. 2,5 млн. души принадлежат към същата национална, етническа, расова и религиозна група като извършителите (червените кхмери), но се отличават от тях по своето по-високо образование (завършен 7 клас) и свързания с него социално-икономически статус. Те са умишлено поставени в положение на живот, довело до измирането им, поради тези статусни различия, които са в основата на политико-идеологическото отхвърляне на групата като колективен враг на комунистическия режим. От тази гледна точка явлението представлява вътрегрупово изстребление по политически мотиви, а не геноцид. Засегнатата от геноцида в Руанда група на тутсите също се отличава от групата на извършителите (хуту) главно по социалното си положение, тъй като етническите различия между двете групи са в голяма степен преодолени, вкл. поради възможността представител на хуту да бъде правно признат за тутси при определени условия. За разлика от примера с Камбоджа обаче идентификацията на засегнатата група за целите на геноцидните политики се основава на изричното посочване на етноса в документите за самоличност и това достатъчно еднозначно очертава признака, по който групата е преследвана, независимо дали в нея обективно присъстват и отделни лица с различен етнически произход.

Тези примери показват **голямата значимост на връзките между съставомерните признаци на групата и нейни други качества, относими както към груповата ѝ идентичност, така и към мотивацията на дееца.** От значение е и социалната разпознаваемост на защитените от съставите за геноцид признаци в дадения културен контекст. Трудностите в практиката произтичат от неправилно отнасяне на тези връзки към съдържанието на самия признак и от смесването на понятията за мотиви на извършителите със специалната съставомерна цел на престъплението.

Когато една например национална група има социо-културни признаци, характерни само за нея, и формално е подложена на изстребление заради тях, е основателно да бъде третирана като национална по смисъла на чл. 2 от Конвенцията и чл. 6 от РС, тъй като тези признаци присъщо произтичат от националността. В тази хипотеза те могат да са значими за мотивацията на дееца да се насочи тъкмо срещу конкретната национална група.

Когато групата споделя социо-културните си признаци с групи с друга националност и те не са преследвани, тя може да се приеме за атакувана заради националността си, а не заради тези други признаци. Ако инкриминираните като геноцидни мерки обхващат и лица, които споделят с пострадалите същия социално-икономически статус, но са от друга националност и етнос, то засегнатата група вероятно не е национална или етническа (липсва геноцид), но може и да не е само една (геноцидът обхваща множество групи).

На този етап **международната практика следва стриктно наднационалния стандарт, но редица държави разширяват националната защита срещу геноцид и по отношение на групи, определени по друг признак.** В Литва и Швейцария това са признаците „социална и политическа принадлежност“. Законът на Естония познава признака „група, която се съпротивлява на окупация“, което в значима степен би породило конфликт на квалификации със състави на агресията и военните престъпления в хипотеза например на масово изстребление на цивилни от чуждестранен въоръжен агресор. В останалите държави признакът в допълнение към наднационалния стандарт не е изрично назован, с което списъкът с признаци става неизчерпателен (Беларус, Естония, Испания, Франция, Финландия).

Подход на неизчерпателно изброяване на признаците съществено изменя обекта на престъплението и едва ли е оправдан от гледище на необходимостта от защита на по-голямо разнообразие от групи¹⁹. Групите, обусловени по признаците, намиращи се под общата защита срещу дискриминация, са правно и социално равноценни, но не всички имат съпоставимо значение за запазване неприкосновеността на естествената биологична струк-

¹⁹ В подкрепа на ограниченията виж **Nersessian, David.** Genocide and Political Groups. Oxford Scholarship Online, 2010, p. 60–71, както и **Shabas, William A.** The Law and Genocide. – *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010.

тура на човечеството, включително защото не всички могат да се възстановят след геноцидно въздействие. В това отношение социално-политическата и културната структура на човечеството са много по-слабо уязвими на окончателно и необратимо заличаване от структури, произтичащи от биологично обусловени признаци.

Включването на **политическите групи** като възможен предмет на геноцид обаче намира оправдание в голямата честота на случите, в които засегнатата група е подложена на преследване с политико-идеологически мотиви, идентифициращи я като политически противник. Хипотезата е твърде сходна с религиозните групи, които са под защита от геноцид. Признаците раса, етнос, националност и особено религия са тясно свързани с политическа групова идентичност. Ако засегнатата група е например етническо, национално или религиозно малцинство, борещо се за политическа независимост на основата на международно признатото си колективно право на политическо самоопределение, възниква усложнение в определянето на груповия признак и доказването на субективната страна.

От казаното следва, че законодателното решение дали признаците на защитената от геноцид група подлежат на допълване и с кои нови признаци, следва да е подчинено на критериите за естествена групова устойчивост (възстановимост) срещу геноцидно въздействие, както и на нормативно осигурена яснота на съдържанието на признака с оглед пълно обхващане на проявеното в действителността явление геноцид.

1.3. Форми на изпълнителното деяние

Наднационалният стандарт очертава пет групи действия, подредени по степен на вредоносно въздействие върху засегнатата група. Всяка от тях е достатъчна за постигане на съставомерност от обективна страна, но формулировките им позволяват конкуренция на квалификации в гранични хипотези и едновременно приложение към една и съща фактическа обстановка, ако в нея са налице усложнения.

1.3.1. Убиването на членове на групата (чл. 6, б. „а“ РС) е най-безспорното типично проявление на геноцида и се изразява в дейност по целенасочено физическо изстребление на голямо множество членове на защитената група за кратко време (напр. клане или погром). Конкретният брой реално пострадали няма значение за съставомерността, а за индивидуализацията с оглед преценка на целените мащаби на изпълнителската дейност спрямо нейната обективна напредналост. Безпротиворечиво се приема, че в тази форма геноцидът се свежда от обективна страна до познатите на националните законодателства състави на умишлено убийство.

1.3.2. Причиняването на тежки телесни или душевни повреди (чл. 6, б. „б“ РС) на членове на групата обичайно се отнася както до нанасяне на

тежки телесни повреди по смисъла на националните законодателства, така и до хипотези на изтезания, изнасилване и други форми на сексуално насилие. Душевните повреди се отнасят до емоционални и психични страдания, които могат да са последица и само от физическите и сексуалните травми, ако такива са нанесени. Не е необходимо вредите да имат непременно постоянен или необратим характер, но трябва да бъдат от естество да допринесат за постигане на специалната цел на престъплението²⁰.

1.3.3. Умишленото налагане на групата на условия на живот, целящи нейното пълно или частично физическо унищожение (чл. 6, б. „с“ РС). Според Елементите на престъплението по РС условията на живот са обстоятелства, „необходими за физическото оцеляване“, вкл. храна, медицински услуги и жилище. Примери за геноцид при тази форма на изпълнителното деяние от практиката на трибунала за Руанда са системно прогонване от домовете, подлагане на глад и ограничения в храненето, както и ограничения в достъпа до лекарски услуги, а от практиката на трибунала за Югославия – излагане на условия, водещи до бавно измиране, като непосилно изтощителен труд, липса на подслон, облекло и условия за поддържане на хигиена. Принудително наложените условия на живот трябва да засягат биологичното оцеляване на групата, като водят до измиране на нейните представители или други форми на физическо разпадане, а не просто до промяна на поминък, културни навици и социални практики.

1.3.4. Налагането на мерки за предотвратяване на ражданията в групата (чл. 6, б. „d“ РС). В практиката на трибунала за Руанда хипотезата е свързана с разделяне на половете, причиняване на детеродна неспособност, принудителен контрол върху раждаемостта, принудителна стерилизация, забрана на браковете.

1.3.5. Насилственото предаване на деца от групата на друга група (чл. 6, б. „e“ РС) е хипотеза на насилствена асимилация чрез заличаване на родово-културния спомен у новите членове на групата от ранна възраст. Това уврежда колективната идентичност на групата, като препятства формирането на характерното за нея самосъзнание и чувство за принадлежност у лицата, които биха я продължили. При тази форма на изпълнителното деяние групата се разрушава поради отнемане на нейните бъдещи членове, без те или представители на предходните поколения да бъдат засягани по друг начин.

Това поражда дискусии дали хипотезата е същински геноцид или версия на културния, който според принципната позиция на международния законодател е изключен от обхвата на Конвенцията²¹. Спорът отново произтича от неправилно разпознаване на предмета на геноцида – това е групата, а не отделните нейни представители, конкретно пострадали от геноцидните дейст-

²⁰ Така **Велчев**, Борис. Международно наказателно право. Цит. съч., с. 165.

²¹ Подробно за обсъждането на проекторазпоредбите на Конвенцията вж. **Shabas**, William A. *The Law and Genocide*. – *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 124–142.

вия. В резултат на физическото отделяне на деца от нея тя се руши не само културно, но и биологично, тъй като изгубва способността си естествено да се възпроизвежда във вида, в който е възникнала, като нейните биологични признаци, предавани по родов път, се вливат в друга/други групи. Следователно, няма значение дали децата или други членове на групата се подлагат и на други вредни въздействия, като изброените в другите форми на изпълнителното деяние, водещи до поражения на техния живот, здраве, раждаемост и пр.

Усложненията в квалификацията поради възможно частично смесване на приложните полета на отделните форми на изпълнителното деяние могат добре да се демонстрират с разпространения пример с употребата на масови изнасилвания. Тя присъства като фактическо проявление на различни от формите на изпълнителното деяние. Универсално се приема, че изнасилването е същинска форма на изтезание. Ако изнасилванията са последвани от убийството на пострадалите като относително самостоятелно изпълнена форма на деянието, най-вероятната им съставомерност е по буква чл. 6, б. „b“ РС. По време на геноцида в Руанда обаче пострадалите са оставени живи, а изнасилването им е довело до мащабно заразяване на 250 000 жени със СПИН със съответните последици и за тяхното поколение²². С оглед присъствието на други особености на обстановката това налага обсъждане и на квалификациите по чл. 6, б. „c“ и „d“. Систематичното масово изнасилване може да получи квалификация като мярка за предотвратяване на ражданията в групата (чл. 6, б. „d“ РС), ако се практикува като начин за травмиране на пострадалите до степен да не желаят поколение или за насилственото им забременяване, особено ако произходът на детето се определя според бащинството.

1.4. Обстановка

За разлика от съставите на апартейда, другите престъпления против човечеството и военните престъпления по РС, наднационалният стандарт за геноцид формално не изисква изпълнителното деяние да се извършва по организиран или планиран начин или в изпълнение на официална държавна или местна политика.

Голям брой чуждестранни автори обаче, анализирайки общоприемани или правно признати за геноцид исторически събития, изтъкват задружния, координиран, колективен, системен и дори масов характер на изпълнението като фактически признак. Според тях той е присъщ на явлението, което изисква ангажиране на властнически механизми, обхваща всички сфери на групата, към която принадлежат извършителите, и е подчинено на колективно споделяна от тях идеология на отхвърляне на пострадалата група²³. Три от петте

²² Waller, James. *Becoming Evil*. Ibid.

²³ Cox, John. *To Kill a People: Genocide in the 20th Century*. – *New York: OUP*, 2021, 2nd edition, p. 17; Gallagher, A. *Genocide and its Threat to Contemporary International*

форми на изпълнителното деяние – налагане на условия на живот, целящи физическо унищожение на групата, на мерки за предотвратяване на ражданията и насилственото предаване на деца – трудно могат да се изпълнят еднолично. Така възниква въпросът дали наличието на политически и организационен контекст на геноцидните действия не е необходим елемент на изпълнителните деяния, подлежащ на установяване, чиято липса води до несъставомерност на стореното, въпреки че този елемент не е изрично назован.

Такова тълкуване е твърде стеснително и би ограничило съществено националната защита. В международната практиката няма съмнение, че геноцидът може да се извърши еднолично от независим деец, който действа сам, като наличието на политически или организационен елемент може съществено да улесни доказването на субективната страна, без самият той да е съставомерен²⁴. Тази позиция следва да се подкрепи, тъй като **организационно-политическият контекст на геноцида не е обстоятелство, което присъства неизбежно и се проявява типично и еднозначно в изследваните хипотези на геноцид**. Напротив, то е разнообразно, динамично и променливо, разкрива богатство от причинни връзки с изпълнителския и мотивационния механизъм на извършеното и влияе различно на обществената опасност на конкретните прояви и извършители. Очевидна е разликата между случаите, в които деецът изпълнява заповеди в рамките на геноцидна държавна политика и в които самият той е автор или вдъхновител на такива политики и заповеди. Различни са и изпълнителските действия на различните етапи от осъществяване на геноцидни политики, които ескалират или се променят. Следователно, организационният компонент не подлежи на стандартизирано нормативизиране като съставомерно обстоятелство – за целта е необходимо проявлението му да е характерно и типично за явлението, на което е признак, и поради това да принадлежи към минимума от признаци, при които явлението се приема за осъществено²⁵. **Организационно-политическата обстановка подлежи на отчитане при индивидуализацията на отговорността, като може чувствително да увеличи нейната тежест, а не е условие за съставомерност**.

В някои национални законодателства обаче организационният елемент е отразен. Подходите са три според това към кой признак на състава този елемент е отнесен. Според най-масовия подход това е изпълнителното деяние, като организационният елемент е в основата на негова самостоятел-

Order. – *New York: Palgrave Macmillan*, 2013; **Üngör**, Uğur Ümit. Team America: Genocide Prevention? – *Genocide Studies and Prevention*, 6 (1)/2011, p. 32–38; **Werle**, G. Principles of International Criminal Law. Cambridge University Press, 2009, p. 256; **Jones**, Adam. Chapter 1: The Origins of Genocide – *Genocide: A Comprehensive Introduction*. Routledge/Taylor & Francis Publishers, 2006.

²⁴ ICTY, Case IT-95-10-T, *Prosecutor v. Jelisić* [1999] para. 100.

²⁵ **Стойнов**, Александър. Наказателно право. Обща част. 2. изд., София: Сиела, 2019, с. 191–192.

на форма, с което наднационалният стандарт е допълнен, а не свит. В тази група държави отговорност се носи както за извършване и изпълнение, така и за заповядване или организиране на извършването на някоя от петте групи дейности (чл. 171 НК на Босна и Херцеговина, чл. 403 НК на Македония, чл. 99 НК на Литва, чл. 100 НК на Словения). В рамките на този подход само албанският закон изглежда ограничава наднационалният стандарт. Той формулира изпълнителното деяние като „изпълнение на предварителен план, целящ унищожаването на национална, етническа, расова или религиозна група изцяло или отчасти и насочен срещу нейни членове, който съдържа поне едно“ от петте групи действия (чл. 173 НК на Албания). Извършването на действия от която и да е група, което не е обхванато от такъв план, не е геноцид, тъй като изпълнителното деяние не се отнася тясно до него, а до изпълнението на плана.

Според друг, сходен с албанския подход организационният елемент е вграден в обстановката като признак на обективната страна – според чл. 76 от НК на Турция геноцидните действия са съставомерни, ако се изпълняват „в рамките на план срещу групата“. Самият деец отговаря за извършването им, а не за изпълнението на плана, който следователно може да съществува независимо от волята и поведението му, но е налице обективна връзка между деянието и плана, за чието изпълнение деянието допринася.

Най-нетипично е решението на чл. 127 НК на Беларус, според което организационният елемент е отнесен към специалната цел за „планомерно“ унищожаване на засегнатата група. Стандартът е стеснен спрямо наднационалния, който приема за съставомерна и инцидентна цел за унищожаване.

1.5. Субект

Субект на геноцид може да бъде всяко наказателноотговорно лице, но тази широка правна рамка предполага множество фактически усложнения.

Историческите реалности на геноцида потвърждават, че преките извършители идват от всички части на групата-извършител, а не само от средите на нейните военни или администрация, натоварени с изпълнението на геноцидните мерки. Множество изследвания показват масовото включване на обикновени граждани, вкл. лица без военен опит, които са отгледани в ценностите на демокрацията и равенството, не са засегнати от индоктринация с геноцидна идеология и са професионално ангажирани в неотнормирани към война и конфликти дейности (обслужваща сфера, развлекателна индустрия)²⁶. В същото

²⁶ Около 500 000 са преките изпълнители на Холокоста, а около 20–25 000 са босненските сърби, участвали в политиките на преследване на мюсюлманското население в Югославия. По време геноцида в Руанда за 100-те му дни малочислени банди от общо поне 250–270 000 млади мъже хуту избиват 800 000 от общо около 1 млн. тутси във варварски кланета – такава смъртност не е достигана в никой 100-дневен период на Холокоста. Повече в **Waller, James. Becoming Evil. Ibid;** Вж. класическото изследване на

време различната социална и политическа позиция на дееца определя участието му с разнороден принос в различни по вид форми на изпълнителното деяние. Това вътрешно разнообразие на видовете извършители зависи както от социалната им позиция и роля (социално-икономически статус, произход, образование, професия, длъжност и др.), така и от индивидуалните им мотиви за изпълнение на геноцидните действия. Подбудите произтичат не само от разнообразни и динамични индивидуални фактори, но и от особеностите на различните ситуации, в които отделните действия се извършват.

Тези фактически различия в субекта обаче не подлежат на устойчиво стандартизиране и основателно не са нормативно отразени в наднационалния стандарт, който ги отнася към индивидуализиращите отговорността обстоятелства.

1.6. Субективна страна и специална цел

Геноцидът е престъпление на пряк умисъл, подчинен на специалната цел защитената група да бъде унищожена изцяло или отчасти. Тъй като предмет на престъплението е групата, не е необходимо установяване на пряк геноциден умисъл и специална геноцидна цел по отношение на всеки конкретен пострадал²⁷. Трудностите в практиката са свързани с осмислянето на целта по принцип и установяването ѝ при различни типични фактически хипотези.

Унищожението се тълкува като насоченост групата да престане да съществува във физически (биологичен) смисъл²⁸, а не просто да промени или заличи своя културна, социална, икономическа или политическа идентичност.

Формулата „цел групата да бъде унищожена отчасти“ указва, че геноцидът е съставомерен и когато с оглед конкретната група или конкретната ситуация не е възможно или реалистично деецът да търси пълно унищожение на групата. Така например, антиеврейската политика на Третия райх цели премахване на еврейската общност от Европа, а не изобщо от света, а политиката в Руанда – премахване на племето тутси в тази държава²⁹. Възниква обаче въпросът за минималната граница, под която субективните представи не съответстват на геноцидната цел, тъй като дори и изпълнен в цялост, замисълът на дееца не е годен да засегне групата като такава.

Browning, Christopher R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, HarperCollins, 1992; **Dutton**, Donald G., Ehor. **Boyanowsky**, Michael **Bond**. *Extreme mass homicide: From military massacre to genocide. – Aggression and Violent Behavior*, 10/2005, p. 437–473.

²⁷ Така в Експертен доклад на СС на ООН от 1994 г. – Security Council Expert Report, UN Doc A/1994/674.

²⁸ ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić* [2004].

²⁹ Ibid.

В този контекст се обсъжда стандартът „значителност“ на частта от групата, която деецът цели да унищожи³⁰. Предлагат се както количествени, така и качествени критерии, сред които „сравнително съществен брой членове на групата, относим към общия ѝ размер, или значима част от групата, като например нейните водачи“³¹, нейния елит или единия от половете в нея³². Количественият критерий се отнася най-общо до броя целени пострадали 1) като част от общата численост на групата на определена територия или 2) като абсолютна стойност, когато групата е твърде голяма и пряко пострадалите са незначителна част от нея, но сами по себе си са многобройни³³. Качественият критерий се отнася до значението, което подгрупата на пострадалите има за съществуването (оцеляването) на целената група.

По случая с клането в Сребреница от 1995 г. например, при което в съответствие с изричния замисъл на извършителите е отделено, изтезавано и избито пълнолетното мъжко население от местната мюсюлманска общност (около 8000 души), съдът приема целта за унищожаване на групата „отчасти“ за съставомерна с оглед не просто броя и пола на пострадалите, а специфичното значение, което отнемането им от групата има за нейното възпроизвеждане. Съдът отчита, че с оглед груповите патриархални норми вдовиците от нея не биха могли да се омъжат повторно, вкл. поради липса на мъжки представители на самата група, а в поколенията на подрастващите млади момичета липсват момчета. Оттук съдът прави заключението, че мъжете са значима част от групата на босненските мюсюлмани като цяло, тъй като физическото

³⁰ Ibid, par. 8: Когато деецът е обвинен, че цели да унищожи групата отчасти, „тази част трябва да е съществена част от групата“. В същото време целта „винаги ще бъде ограничена от възможностите, с които деецът разполага. И макар този фактор сам по себе си да не може да укаже дали целената група е съществена, той може – в съчетание с други фактори – да подкрепи анализа с данни“. Вж. ICTY, Case IT-95-18-R61, IT-95-5-R61, *Prosecutor v. Karadžić et al*, **Протокол от съдебно заседание**, 27.06.1996 г., с. 15; Case IT-95-10-I, *Prosecutor v. Jelisić et al.*, Indictment [1995] and Judgment [1999]; Case IT-95-8-T, *Prosecutor v. Sikirica et al*, Judgment on Defense Motions to Acquit [2001].

³¹ Whitaker, Benjamin. Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6; ICTY, Case IT-95-10-A, *Prosecutor v. Jelisić (AC)* [2001].

³² Bassiouni, Ch. Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780: Investigating Violations of International Humanitarian Law in the Former Yugoslavia' (1994) 5 Criminal LF 279, UN Doc. S/1994/674, цит. по Shabas, William A. The Law and Genocide. // The Oxford Handbook of Genocide Studies, 2010, p. 138, и по Nersessian, David. Genocide and Political Groups. Oxford Scholarship Online, 2010, p. 45.

³³ ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić* [2004]; Case IT-95-8, *Prosecutor v. Sikirica et al. (TC)* [2001] (атакуваната в Приједор група от 1000–1400 мюсюлмани представлява 2–2,8% от босненските мюсюлмани в района, което не удовлетворява изискването да е „относително значителна“ част); ICTR, Case ICTR-95-1-T, *Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana (TC)* [1999].

им изстребление нанася тежки поражения върху възпроизводствените ресурси на групата, потенциално достигащи до нейното изчезване³⁴. „Значителна“, следователно е част, чието отнемане може да има отражение върху групата като цяло или върху групата, заемаща дадена територия.

Въпреки това, **стандартът за значителност не е нормативен**. Достигането му би могло да улесни доказването на съставомерността, но липсата му не би могла самостоятелно да обоснове отсъствие на специалната цел за унищожаване. Тя би могла да бъде изведена и от други обстоятелства.

Според практиката на трибуналите за Югославия и Руанда при недостиг на преки доказателства за целта на дееца, изразени в негови лични изявления, тя може да бъде извлечена от общия контекст на деянията, други систематични действия на дееца срещу засегнатата група, мащаба и средствата на извършеното, методичността, продължителността, повтаряемостта на изпълнението, стратегии за укриване на следите, липса на друг критерий за подбор на пострадалите освен признака, по който са обединени в засегнатата група, отсъствие на аналогични нападения срещу лица извън групата, географския обхват на изпълнението, съзнателното отношение към вредоносното въздействие на деянието върху групата, длъжността и приноса на дееца в извършеното³⁵. Простото съзнание, че с извършването на деецът допринася за постигане на геноцидната цел на трети лица (лидери, командири и др.), не е достатъчно за установяване на целта и по отношение на дееца, която следва да се докаже изрично и отделно³⁶. Възможните лични фактически мотиви и несъставомерни цели на дееца нямат значение за съставомерността³⁷.

Въпреки усилието елементите на прекия умисъл, свързани с осъзнаването на обективния състав на извършеното, предвиждането на последиците и прякото им целене, да се разграничат от признаците на специалната цел като отделен съставомерен признак, **в практиката двата елемента на субективната страна се смесват**.

Така например инициативата за предоставяне на военните части, намиращи се под командването на дееца, за да бъдат екзекутирани затворници от засегнатата група, е окончателно квалифицирана като акцесорно съучастие в геноцид поради недоказаност на специалната цел, макар според особеното

³⁴ ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić* [2004]; ICRT, Case ICRT-95-1A-T, *Prosecutor v. Bagilishema* [2001].

³⁵ **International Commission of Jurists**. Questions and Answers on the Crime of Genocide (summary report) Legal Briefing Note, ICJ Global Redress and Accountability Initiative. Switzerland, August 2018.

³⁶ ICTR, Case ICTR-96-4-A, *Prosecutor v. Akayesu* [1998]; ICTY, Case IT-95-10-A, *Prosecutor v. Jelisić (AC)* [2001]. На обратното мнение Greenawalt. Re-Thinking Genocidal Intent: The Case for a Knowledge-Based Interpretation. Columbia LR, 2259, 99/1999, p. 2288–92.

³⁷ ICTY, Case IT-95-10-A, *Prosecutor v. Jelisić (AC)* [2001].

мнение на член на съдийския състав съзнанието, че деянието допринася за постигането ѝ е достатъчно, за да се приеме, че тя се споделя и от дееца³⁸.

По случая е допуснато смесване на представите на дееца, свързани с предвиждане на престъпните последици на деянието, и представите, относими към специалната цел като търсен бъдещ резултат, към който деянието е целенасочено отвъд преките съставомерни последици. **Съзнаването на целта на друго не е елемент от съдържанието нито на умисъла, нито на специалната цел на дееца**, а факт, който може да улесни доказването на осъзнаването на обществената опасност на стореното като част от умисъла. В този смисъл е вярно, че осъзнаването на чуждата цел, за чието постигане деянието съдейства, не я доказва като цел и на дееца. За целта е необходимо да се установи, че с изпращането на военните части деецът не просто търси да осигури умъртвяването на членове на групата, чиято смърт е прекият резултат на деянието, нито че с такова деяние улеснява (допринася за) чужд геноциден замисъл, а че лично преследва унищожаването на групата и деянието е стъпка за изпълнение на тези лични стремежи. В конкретния случай това може да налага ангажиране на доказателствени факти от обстановката на деянието и стратегиите на дееца за подбор на пострадалите, ако целта не може да бъде извлечена само и единствено от признаците на самото деяние. Според практиката самата цел не се предполага, но дискриминационният мотив при избора на пострадали, когато деянието се извършва в среда на масово насилие срещу групата, се предполага³⁹ и това може съществено да улесни доказването на целта.

Геноцидните мотиви и тяхното израстване у различни категории извършители е твърде сложен мултидисциплинарен фактически въпрос, чието смесване с юридическите признаци на специалната геноцидна цел поражда редица спорове в практиката и чуждестранната литература въпреки всеобщо споделяното принципно убеждение, че мотивът няма значение за съставомерността. Разграничението между мотиви и специалната цел и установяването на степента, в която двата субективни признака са свързани по относим към квалификацията начин⁴⁰, налага изясняването накратко на някои особености на геноцидната мотивация и социалните фактори, които я насърчават.

Процесът в Нюрнберг и последвалите го процеси срещу извършители на международни престъпления след Втората световна война съдържат обилни доказателства за тежките психични и емоционални травми и поведенчески

³⁸ ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić (AC)* [2004]. Вж. и анализа на Nersessian, David. Genocide and Political Groups. Oxford Scholarship Online, 2010, p. 37–38.

³⁹ ICTY, Case IT-95-10-T, *Prosecutor v. Jelisić* [1999], para 73, 178: Субект, който съзнателно действа в среда на широко разпространено и систематично насилие, извършвано срещу само една конкретна група, не може обосновано да отрече, че е избрал жертвите си дискриминационно“.

⁴⁰ Мотивът може да служи като доказателство за целта – ICTR, Case ICTR-95-1-T, *Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana* (TC) [1999].

разстройства, опустошаващи изпълняващите заповеди преки извършители на масовите убийства в началото на геноцидните политики на Третия райх, както и за постепенното обезчувствяване и привикване на същия вид хора към систематичното изстребление на цивилни и дори появата на чувство за удовлетворение и удоволствена мотивация у значимо малцинство от тях⁴¹. Психологическите изследвания упорито акцентират на изненадващата готовност на големи и разнородни множества обикновени хора да се включат активно в кланета, която нараства с хода на геноцида⁴². Този ясно изразен процес на приспособяване, интегриране и идентифициране с геноцидната идеология и практика, събуждащ мрачни размисли за същността на човека в ерата на научния и културен възход след Просвещението, е подробно изследван в социалните науки. Те го свързват с могъщи универсални социалнопсихологически явления като дефрагментация (*compartmentalization*), диссоциация, конформизъм, групова лоялност, междугрупово противопоставяне при преживяване на заплахи за сигурността и други базови потребности и др.⁴³, както и със си-

⁴¹ **Browning**, Christopher R. *Ordinary Men*. Ibid: Пораженията, които изпълнението на заповеди за масови екзекуции на беззащитни невоюващи граждани нанася на военния морал, са сред аргументите, споделяни от самия Химлер, за изграждане на институционализиран и технологизиран процес на безкръвно умъртвяване в системата на „лагерите на смъртта“, при който индивидуалната лична отговорност и психологическа тежест се разпределя между мнозина извършители, изпълняващи отделни задачи (дефрагментация), повечето от които не непосредствено свързани с причиняването на самата смърт на конкретните пострадали – на последните етапи от процеса са въвличани лица извън военните и лагерната администрация (лагерници и др.). Въпреки това, този етап на Холокоста е късен и засяга относително малък дял пострадали. Холокостът започва с преки масови кланета и те са основният метод за избиване на групата; **Arendt**, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Penguin Classics, 2006 относно ролята на мотивацията за спазване на официалните нормативни режими и властнически актове в контекста на груповата лоялност; **Льобон**, Густав. *Психология на тълпите*. Жарава, 2002 относно значението на анонимността, копирането на поведението в групата и груповата принадлежност в механизма на възникване на колективна отговорност и заличаване на индивидуалната; **Janis**, Irving. *Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign Policy Decisions and Fiascoes*. 2nd ed., Wadsworth 1982 относно явлението „групово мислене“ („*groupthink*“) – „начин на мислене, който хората възприемат, когато са дълбоко въвличени в сплотена група, в която стремежът на членовете към единодушие преодолява мотивацията им реалистично да преценяват алтернативно поведение“ – и свързаното с него явление конформизъм (склонност на човека да следва групата, за да не бъде отхвърлен от нея); **Stanley**, Jason. *How Fascism Works: The Politics of Us and Them*. Random House, New York, 2018 относно значението на пропагандата като метод, който „използва езика на идеалите на добродетелта, за да обедини хората за постигане на спорни цели“.

⁴² **Roth**, Paul. *Social Psychology and Genocide*. *Oxford Handbook of Genocide Studies* (Ed. Donald Bloxham and A. Dirk Moses), April, 2010.

⁴³ **Dutton**, D., E. **Boyanowsky**, M. **Bond**. *Extreme mass homicide*. Ibid.

туационни поведенчески реакции на адаптация към мощен, траен и мащабен натиск на средата⁴⁴.

Когато тези фактори се съчетаят със заповед на властнически авторитет, мотивацията за подчинение нараства, тъй като се свързва с убеждение за принос към някаква по-висша колективна цел или полза и направените компромиси в нейно име се рационализират (оправдават логически) като правилни или най-малкото като зависещи от чужди решения и относими към нечия чужда отговорност. **Натискът за конформистко подчиняване на властническа воля е особено силен в условия на политическа диктатура, на идеологически монопол, както и на война.** И трите явления са характерни още с междугрупово противопоставяне, само по себе си усилващо мотивацията за сплотяване в собствената група поради значително по-големите потенциални рискове и загуби при евентуално групово отхвърляне. Процесите на сплотяване в такива условия са характерни с мощно потискане на субективните мотиви, индивидуалната критичност и личната отговорност, водещо до заличаване на идейния и поведенчески плурализъм в групата и до поява на споделена враждебност към други групи. Това поставя на размисъл предположението, че екстремното противопоставяне, характерно за воюващите еднопартийни или еднолични диктатури, закономерно поражда или най-малкото насърчава изявата на расистки и ксенофобски настроения.

В допълнение е обоснована тезата, че **геноцидът е явление на провалената или отсъстващата държава, което е възможно само при срив на държавните структури и поява на управленска и нормативна анархия**, какъвто е случаят в завладените от Третия райх територии⁴⁵. Масовите екзекуции, свързвани с Холокоста, са концентрирани в тях, тъй като рязката дерегулация на обществените отношения в резултат на агресивното разрушаване на съответната покорена държава и неустановяването на нова държавна регулация – тези територии не стават част от юрисдикцията на Германия – пряко изменя масовото поведение на хората по начин, водещ до противопоставяне между бившата доминантна група и бившите малцинства. Това наблюдение предлага възможно обяснение на причинни връзки между геноцида и агресивната война, поради които тези международни престъпления често се проявяват в съвкупност, но тези въпроси са извън предмета на настоящия анализ.

Описаните социалнопсихологически, социо-биологични и социо-икономически фактори участват в разнообразни обяснителни схеми за масовостта на геноцидната политика в обхванатите от нея общества и валидизират тезата,

⁴⁴ **Ross**, Lee, Richard E. **Nisbett**. The Person and the Situation. Boston: McGraw Hill, 1991; **Zimbardo**, Philip. The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil. New York: Random House, 2008.

⁴⁵ **Snyder**, Timothy. Black Earth. The Holocaust as History and Warning. Tim Duggan Books; Reprint edition, 2016.

че геноцидното явление създава благоприятна среда или благоприятно оправдание за геноцидното поведение на отделните извършители. **Обстановката** има голямо значение за появата и разгръщането на геноцида, както и за неговото стихване⁴⁶. **Тяхното индивидуално поведение обаче се подчинява на индивидуални фактори**, които социалните могат само да актуализират или обострят, засилвайки мотиви, които при други условия не биха довели до геноцидно поведение⁴⁷. Изследванията показват голямо разнообразие на индивидуални мотиви у преките извършители, вкл. стремеж към облагодетелстване за сметка на пострадалите (користна цел), отмъщение, защита на собствената група, идеологически, политически и военни цели, подчинение на заповед, страх от наказание при неподчинение⁴⁸ и др. Те са съвместими с геноцидната цел, а не я изключват.

Оттук следва и още един важен извод, относим към индивидуалната поява на геноциден мотив у конкретен субект. Макар геноцидните мотиви по принцип да са закономерен резултат от естествения ход на радикализация на дискриминационния мотив, когато той не е овладяван своевременно и ефективно от приложимите превантивни (вкл. образователни) и санкционни системи на обществото в процеса на социализация на индивида⁴⁹, изследванията показват, че въввлечен в геноцидни действия може да се окаже човек, който не е дискриминатор по природа и както в миналото, така и след края на геноцида спонтанно изповядва ценностите на равенството или е просто безразличен към расови и пр. различия. Това наблюдение показва, че макар етиката на

⁴⁶ За разлика от други видове престъпност, геноцидното поведение изчезва и извършителят спонтанно се връща към предходния си начин на живот, вкл. дори към междугрупова толерантност, след изчезване на благоприятните криминогенни условия на средата. – **Roth**, Paul. *Social Psychology and Genocide*. *Oxford Handbook of Genocide Studies* (Ed. Donald Bloxham and A. Dirk Moses), April, 2010, p. 5;

⁴⁷ „Войната оправдава такова крайно насилие, че може да накара онеправдани или опортюнистично настроени граждани да се почувстват овластени да нападат съседите си“ (**Power**, S. *A problem from hell, America and the Age of Genocide*. New York 7 Harper Collins Perennial. Redl, F. (1942). *Group emotion and leadership*. *Psychiatry*, 2002, p. 573–582). Виж още **Thomas Blass**. *Psychological Perspectives on the Perpetrators of the Holocaust: The Role of Situational Pressures, Personal Dispositions, and Their Interactions*. – *Holocaust and Genocide Studies*, Volume 7, Issue 1, 1993, p. 30–50.

⁴⁸ Въпреки всички изследвания на Третия райх и усилията на защитата по време на Нюрнбергския процес и последвалите го, не са намерени никакви данни за случай, в който някой да е бил наказан за неизпълнение на заповед за избиване на евреи. Напротив, по стандартен протокол на всички преки изпълнители военното командване е давало възможност да изберат дали да участват в акциите, вкл. екзекуциите, или не. Подробно в **Browning**, Christopher R. *Ordinary Men*. *Ibid*.

⁴⁹ Подробно за феноменологията на дискриминационния мотив у **Пушкарова**, Ива. *Дискриминационните мотиви при извършване на престъпления. Разграничение от хулиганските подбуди и личния мотив*. – *Съвременно право*, 2011, № 5.

неравенството, сегрегацията и социалното изключване логично да води към геноцид, не по-малко съществено е социалното и нормативно разрешение за удовлетворяване на потребности, дори и с различна мотивационна основа (корист например), чрез посегателство върху представители на групите, предмет на геноцид.

2. Разграничение на геноцида от етническото прочистване

В научната литература и практиката на международните трибунали етническото прочистване се определя като **насилствено извеждане на етническа или свързана с нея група от определена територия**⁵⁰. За него липсва официално нормативно определение и изрична самостоятелна криминализация в наднационален нормативен източник. Привидно близкото до него явление „депортиране или насилствено преместване на население“ от територията, на която пострадалите законно пребивават, като форма на изпълнителното действие на престъпление против човечеството по чл. 7, ал. 2d РС има за предмет необособени в група цивилни граждани независимо от етноса им и се отнася до тяхното експулсиране или подлагане на насилствени въздействия от естество да ги прогонят без насоченост да бъдат унищожавани като група. Изглежда, липсва единно мнение и в каква степен целенасоченото провеждане на политика на етническо разместване е непременно вредно и обществено-опасно⁵¹. Исторически такива инициативи са били част от държавни стратегии за стабилизиране на контрола върху гранични зони и успокояване на местни етнически конфликти.

Такива действия започват да се асоциират с крайни форми на дискриминационно етническо насилие през 90-те години на ХХ век по време на югославските войни, когато сръбското правителство провежда политика на насилствено депортиране и нападения срещу босненските мюсюлмани с цел да ги прогони от местоживеенето им в зони, за които се претендира сръбска принадлежност. Експертната комисия, която през 1993–1994 г. изпълнява проучвателен мандат на СС на ООН, описва етническото прочистване като противоречаща на международното право целенасочена политика, провеждана от една етническа или религиозна група, по осигуряване на етнически хомогенно население на определена територия чрез основи на насилие и терор

⁵⁰ **Lieberman**, Benjamin. ‘Ethnic Cleansing’ versus Genocide? – In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 43–60; **Bell-Fialkoff**, Andrew. *Ethnic Cleansing*. New York: St. Martin’s Griffin, 1996; **Carmichael**, Cathie. *Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition*. London: Routledge, 2002; **Mann**, Michael. *Dark Side of Democracy*; and Benjamin Lieberman, *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*. Chicago: Ivan R. Dee, 2006.

⁵¹ **Naimark**, Norman. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.

начини – включително убийства, изтезания, незаконно задържане, екзекуции без съдебна санкция, изнасилване и други посегателства, депортиране и военна сила срещу цивилни лица – за мотивиране на представителите на друга етническа или религиозна група да я напуснат.

Конкуренцията с геноцида се поставя на обсъждане, когато етническото прочистване на дадена територия оказва разрушително действие върху засегнатата етническа група. Двете явления са съвместими, доколкото етническото прочистване може да бъде обективен елемент от геноцидни действия, ако се подчинява на и е обективно годно да постигне намерение за пълно или частично унищожаване на групата при или в резултат на депортирането или експулсирането. Така например в практиката на трибунала за Югославия масовото изстребление в Сребреница е едновременно геноцид и етническо прочистване поради основанията, изложени по-горе⁵². Според Международния съд на ООН етническото прочистване, което той разбира широко като „депортиране или преместване на членове на група, включително в резултат на употреба на сила“, обаче не е непременно и винаги равностойно на унищожаване на групата, тъй като последното не е неизбежна последица от такова преместване⁵³.

Оттук, съгласно наднационалния стандарт етническото прочистване може да бъде сред фактическите проявления на геноцида в някоя от формите на изпълнителното деяние, ако са изпълнени и останалите изисквания за съставомерност, но само по себе си е относително отделно явление. В някои държави, сред които преобладават такива с исторически опит с етническо прочистване, граничещо със или признато за геноцид (Армения, Черна гора, Македония, Русия, Киргистан), **националният стандарт е разширен и го включва изрично като една от формите на изпълнителното деяние, формулирана като „насилствено разселване“**.

3. Разграничение на геноцида от престъпленията против човечеството (чл. 7 РС) и международните военни престъпления (чл. 8 РС)

Геноцидът, престъпленията против човечеството и международните военни престъпления имат общ нормативен и концептуален произход в политиките на Третия райх и реакцията на международната общност срещу тях.

Геноцидът възниква като престъпление срещу човечеството и все още се третира като такова в практиката⁵⁴, както и в редица национални законодателства (България например), макар РС да му отдава донякъде самостоятелен

⁵² ICTY, Case IT-98-33, *Prosecutor v. Krstić* [2004].

⁵³ **International Court of Justice**, Case *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, Judgment, 26 February 2007, para. 190.

⁵⁴ ICTY, Case IT-95-10-A, *Prosecutor v. Jelisić (AC)* [2001].

характер. Въпросът за **разграничението му от престъпленията против човечеството** възниква основно когато извършеното е относимо едновременно към форми на изпълнителното деяние и от двата състава по чл. 6 и чл. 7 РС – като например умишлено убийство, изстребление, изтезание, причиняване на тежки телесни повреди или тежко душевно страдание, насилствено забременяване с цел засягане на етническият състав или насилствена стерилизация на лица с обща етническа, религиозна, национална или расова принадлежност, както и преследване на групи, обособени по някой от тези признаци – и е от естество да доведе до унищожаване на групата, към която пострадалите принадлежат, като освен това е част от широко или систематично нападение над гражданско население.

Принципното положение е, че конкуренцията между състави се разрешава в полза на този, който съдържа повече признаци и следователно е в състояние по-пълноценно и подробно да обхване фактическата обстановка. Когато признаците на обстановката частично се обхващат от два състава с различни обекти на защита, чиито елементи са съвместими (не се изключват) и между двата липсва пълно поглъщане, възниква **идеална съвкупност**. Тъкмо такова е отношението между съставите на геноцида и на престъпленията против човечеството. Макар някои от формите на изпълнителните им деяния съдържателно да се припокриват – целенасочено масово изнасилване например би могло да удовлетвори изискванията и на геноцида, и на престъпление против човечеството – **съставите не се поглъщат и не са алтернативни.**

Двата вида престъпления защитават различни **обекти**. Престъпленията против човечеството са насочени срещу основни права на човека, необходими за съжителството между хората, присъщо на човечеството. Тези посегателства увреждат социалните и нормативни структури на човечеството, осигуряващи правосубектността на физическите лица, т.е. съществуването на хората като защитени от правото носители на права, гарантиращи им минималните качества, разграничаващи човека от другите животински видове. Общото между всички форми на поведение, обхванато от съставите на престъпленията против човечеството, е поведение към пострадалите не като към хора, а като към вещи в смисъл на безправни и несубектни обекти на въздействие. За разлика от геноцида, акцентът е върху базисната общочовешка идентичност, а не върху биологичната структура на човечеството.

Оттук възниква разлика в **предметите**. Престъпленията против човечеството въздействат върху (множества) отделни пострадали от гражданското население в качеството им на титуляри на права, докато геноцидът има за предмет групи, които може и да не обхващат само цивилно население и да не са свързани с (колективно) упражняване на основни права.

От обективна страна престъплението против човечеството изисква **организационен контекст**, описан като широко или систематично нападение, из-

разено в поведение, насочено към многократно извършване на изпълнителни деяния над гражданското население в изпълнение или за продължаване на държавна или организационна политика за такова нападение (чл. 7, ал. 2а РС). Нападението може да включва насоченост към унищожаване на защитени от чл. 6 групи, следователно признакът е съвместим с целите и обективната страна на геноцида.

Макар и двата вида престъпления да се изпълняват на пряк умисъл, **целта** за пълно или частично унищожение на защитена група е характерна само за геноцида. Тя е основен разграничителен критерий с престъпления против човечеството, които имат за предмет представители на расова, национална, етническа или религиозна група или изпълнителното деяние е преследване на група или общност, обособена от такава принадлежност. Престъплението против човечеството не е от естество и не е субективно насочено към унищожаване на групата, към която принадлежат пострадалите, а е ръководено от обичайните мотиви на дискриминационните посегателства.

Съотношението на геноцида и международните военни престъпления е аналогично.

Престъпленията по чл. 8 РС са насочени срещу права на хората в качеството им на цивилни или на специфични групи военни, вкл. граждани на трети неутрални страни, медицински персонал, духовни лица, военнопленници, болни и ранени военни, корабокрушенци и пр., по време на военен конфликт. Спазването на тези права е част от законното водене на война съгласно международното хуманитарно право, основен източник на което в обсъжданата материя са Женевските конвенции. Обобщено, законната война се води между военни лица и засяга само военни обекти, при това доколкото засягането им не застрашава или уврежда гражданското население по начин, който е непропорционален на преследваните преки и легитимни военни цели. Изпълнителните деяния на военните престъпления се отнасят до тежки варианти на разнообразни нарушения на установените в този смисъл закони и обичаи.

Обща черта на пострадалите – които са предмет на престъпленията като отделни лица, а не като групи – е, че към момента на посегателството те принадлежат към страната на противника или към неутрална страна и не участват активно като воюващи във военните действия (чл. 8, т. 2с и Елементите на престъплението, РС). Поради това възможностите им да се бранят или да избягват опасностите на прякото воюване са неравностойно по-слаби и това ги прави значително по-уязвими от воюващите. Въоръжени действия срещу тях обаче са не само високо ефективни, но и оказват мощно морално и емоционално влияние върху противника, което може съществено да намали боеспособността му и да улесни постигането на основните военни и военно-политически цели на страната, в полза на която действа деецът. Това е причината гражданското население да е все по-често, а не все по-рядко предмет на въ-

оръжени операции, като само за последния век делът на цивилните жертви на войните спрямо този на военните нараства от 10% на 90%, като най-застрашени са жените и децата⁵⁵, а във всеки трети военен конфликт поне една от воюващите държави пряко атакува гражданското население⁵⁶.

Във всички исторически епохи такива актове са срещали нравствен и политически упрек като недостойни, безчестни и опорочаващи – дори обезсилващи – евентуалната военна победа, поради което забраната за тях е утвърдена и като международен обичай. Обектът на международните военни престъпления следователно са отношенията, осигуряващи неприкосновеността на защитените невоюващи лица срещу умишлени и тежки нарушения на техни основни права като основна част от законите и обичаите за водене на война.

Поради горното и за разлика от геноцида, съставите на международните военни престъпления включват обстановка на **военен конфликт**. Съдебната практика, развита главно в актовете на МНТЮ, изискват изпълнителното деяние да има значима връзка с такъв конфликт, проявена най-често във функционална подчиненост на деянието на целите на конфликта или на военната операция, която е част от него. Връзка съществува, ако конфликтът е създал условията за извършване на деянието или за вземането на решението за него, както и когато е източник на мотивите или на целите на дееца или обуславя начина на изпълнение, или съдейства за удължаване на деянието, или служи за прикриването му, като няма значение дали деецът е военен или цивилен⁵⁷.

От казаното следва, че международните военни престъпления и геноцидът са съвместими и могат да се изпълнят в идеална съвкупност, ако с поведението си, което съдържа признаците на форма на изпълнително деяние по чл. 6 и чл. 8 РС и се извършва по време на военен конфликт, деецът едновременно грубо нарушава хуманитарната закрила над невоюващи лица и цели пълното или частично унищожение на защитена от чл. 6 РС група. В тези случаи пострадалите едновременно принадлежат към такава група и се ползват от закрилата на Женевските конвенции, а геноцидните действия срещу тях имат връзка с военния конфликт.

В заключение, въпреки обилната научна литература и натрупана съдебна практика върху престъплението геноцид, неговото осмисляне продължава.

⁵⁵ **Waller**, James. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. 1st Edition. Oxford University Press, 2002.

⁵⁶ **Downes**, Alexander, **Cochran**, Kathryn McNabb. *Targeting Civilians to Win? Assessing the Military Effectiveness of Civilian Victimization in Interstate War*. – In: **Chenoweth**, Erica, and **Adria Lawrence** (eds). *Rethinking Violence: States and Non-State Actors in Conflict*. Cambridge, MA, 2010, p. 23–56.

⁵⁷ ICTY, Case IT-96-23-T & IT-96-23/1-T, *Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic* [2001].

Криминализираното явление е сравнително ново, макар бързата му поява и разпространение в различни части на света през XX век да създават привидно достатъчно социален и юридически опит за размисъл. Изглежда, то е генетично свързано не просто с управленски идеологии, основани на междугрупово противопоставяне, каквито не са историческа новост, а с елемента на дехуманизация, който изключва групи хора не просто от даденото общество, а от цялото човечество. Той не е познат в този вид на предходни исторически епохи. Заради него геноцидът надхвърля исторически познатото масово изстребление на хора с общи расови, етнически, национални или религиозни особености и достига до етиката на изличаването им до степен да напуснат историческата памет на света. Елементът на обезчовечаване нанася нов тип поражения на груповата памет на общностите на извършителите и на жертвите и на колективната идентичност на последващите поколения от техните групи. Геноцидът следователно представлява ново явление от областта на саморазрушителните и поради това трудни за разбиране социални проявления на човека, но нито неговата безразсъдност, нито неговата тежка болезненост са основания за надежда, че той ще е исторически бързопреходен.

ЛИТЕРАТУРА

- Велчев**, Борис. Международно наказателно право. София: Сиела, 2015.
- Льобон**, Густав. Психология на тълпите. Жарава, 2002.
- Пушкарова**, Ива. Дискриминационните мотиви при извършване на престъпления. Разграничение от хулиганските подбуди и личния мотив. – *Съвременно право*, 2011, № 5.
- Стойнов**, Александър. Наказателно право. Обща част. 2. изд., София: Сиела, 2019.
- Arendt**, Hannah. Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil. Penguin Classics, 2006.
- Baker**, Sinéad. Putin denies planning to revive the Russian empire after declaring that Ukraine is not a real country and sending troops there. – *Insider*, 22.Feb.2022.
- Bell-Fialkoff**, Andrew. Ethnic Cleansing. New York: St. Martin's Griffin, 1996.
- Browning**, Christopher R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland, New York, HarperCollins, 1992.
- Carmichael**, Cathie. Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition. London: Routledge, 2002.
- Cox**, John. To Kill a People: Genocide in the 20th Century. – *New York: OUP*, 2021, 2nd edition.
- Downes**, Alexander, **Cochran**, Kathryn McNabb. Targeting Civilians to Win? Assessing the Military Effectiveness of Civilian Victimization in Interstate War. – In: **Chenoweth**, Erica, and **Adria Lawrence** (eds). Rethinking Violence: States and Non-State Actors in Conflict. Cambridge, MA, 2010.

- Dutton**, Donald G., Ehor. **Boyanowsky**, Michael **Bond**. Extreme mass homicide: From military massacre to genocide. – *Aggression and Violent Behavior*, 10/2005.
- Gallagher**, A. Genocide and its Threat to Contemporary International Order. – *New York: Palgrave Macmillan*, 2013.
- International Commission of Jurists**. Questions and Answers on the Crime of Genocide (summary report) Legal Briefing Note, ICJ Global Redress and Accountability Initiative. Switzerland, August 2018.
- International Court of Justice**. Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Advisory Opinion), ICJ Reports 16, 1951.
- Janis**, Irving. Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign Policy Decisions and Fiascos. 2nd ed. Wadsworth 1982.
- Jones**, Adam. Chapter 1: The Origins of Genocide – *Genocide: A Comprehensive Introduction*. Routledge/Taylor & Francis Publishers, 2006.
- Lemkin**, Raphael. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. Washington, DC: Carnegie Endowment for World Peace, 1944.
- Lieberman**, Benjamin. ‘Ethnic Cleansing’ versus Genocide? – In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 43–60
- Mann**, Michael. Dark Side of Democracy; and Benjamin Lieberman. Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe. Chicago: Ivan R. Dee, 2006.
- Naimark**, Norman. Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
- Nersessian**, David. Genocide and Political Groups. Oxford Scholarship Online, 2010.
- Perrigo**, B. How Putin’s Denial of Ukrain’s Statehood Rewrites History. – *Time*, 22.Feb.2022.
- Power**, S. A problem from hell, America and the Age of Genocide. New York 7 Harper Collins Perennial. Redl, F. (1942).
- Race**, R. R., **R. Sanger**. Blood Groups in Man. Philadelphia, 1968.
- Ross**, Lee, Richard E. **Nisbett**. The Person and the Situation. Boston: McGraw Hill, 1991.
- Roth**, Paul. Social Psychology and Genocide. Oxford Handbook of Genocide Studies (Ed. Donald Bloxham and A. Dirk Moses), April, 2010.
- Shabas**, William A. The Law and Genocide. – *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010.
- Spinner**, J. The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity and Nationality in the Liberal State. London, 1994.
- Snyder**, Timothy. Black Earth. The Holocaust as History and Warning. Tim Duggan Books; Reprint edition, 2016.
- Stanley**, Jason. How Fascism Works: The Politics of Us and Them. Random House, New York, 2018.
- Thomas Blass**. Psychological Perspectives on the Perpetrators of the Holocaust: The Role of Situational Pressures, Personal Dispositions, and Their Interactions. – *Holocaust and Genocide Studies*, Volume 7, Issue 1, 1993.
- Üngör**, Uğur Ümit. Team America: Genocide Prevention? – *Genocide Studies and Prevention*, 6 (1)/2011, p. 32–38.

- Waller**, James. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 2002.
- Werle**, G. *Principles of International Criminal Law*. Cambridge University Press, 2009.
- Whitaker**, Benjamin. Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6.
- Zimbardo**, Philip. *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House, 2008.

СТОЖЕРИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ГРАЖДАНСКО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

ИВАН РУСЧЕВ*

Катедра „Гражданскоправни науки“

Резюме: Тема на настоящото изложение са отминалите юбилеи на четири значимите закона: Законът за задълженията и договорите, Законът за собствеността, Законът за наследството, Законът за лицата и семейството. Приети преди повече от 70 години, те и днес служат достойно, запълвайки огромна празнота в българското гражданско законодателство. И макар създадени в една съвсем различна социално-политическа действителност, по различни причини едни от тях останаха почти недокоснати от времето, докато върху други то остави своя разрушителен отпечатък.

Ключови думи: Закон за задълженията и договорите, Закон за собствеността, Закон за наследството, Закон за лицата и семейството.

THE MAINSTAYS OF BULGARIAN CIVIL LEGISLATION

IVAN RUSCHEV**

Civil Law Sciences Chair

Abstract: The object of this article is the past anniversaries of four remarkable laws: the Law for obligations and contracts, the Law for property, the Law for succession, the Law for persons and family. Adopted more than 70 years ago, they still serve with dignity today, filling

* Професор по гражданско и семейно право в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доктор на юридическите науки. Член-кореспондент на БАН.

** Professor in Civil Law and Family Law at the Faculty of Law, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Dr. Scienc., Dr. Habil. Corresponding Member of Bulgarian Academy of Sciences.